

Koncept herojstva u udžbenicima povijesti Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske

Batur, Jelena

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:618281>

Rights / Prava: [Attribution 4.0 International](#)/[Imenovanje 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-12**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Odsjek za povijest

Jelena Batur

Koncept herojstva u udžbenicima povijesti Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne
Države Hrvatske

Diplomski rad

Mentorice: dr.sc. Snježana Koren i dr.sc. Nevena Škrbić Alempijević

Zagreb, listopad 2022.

IZJAVA O AUTORSTVU

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad „Koncept herojstva u udžbenicima povijesti Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske“ izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorica dr.sc. Snježane Koren i dr.sc. Nevene Škrbić Alempijević. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Vlastoručni potpis studenta: Jelena Batur

Sadržaj

1. Uvod.....	1
1.1. Motivacija, cilj rada i istraživačka pitanja.....	2
1.2. Metodologija i izvori.....	5
1.3. Teorijski okvir.....	7
2. Politike obrazovanja u doba Kraljevine Jugoslavije.....	8
2.1. U novu državu sa starom školom (1918.-1929.).....	8
2.2. Prosvjeta i školstvo pod utjecajem ideologije integralnog jugoslavenstva (1929.-1939.).....	11
2.3. Banovina Hrvatska i školska reforma u duhu „seljačke ideologije“.....	13
3. Politika obrazovanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.....	14
4. Odrazi ideologija u nastavnim planovima i programima za povijest.....	16
4.1. <i>Kompromisni unitarizam</i>	16
4.2. Integralno jugoslavenstvo.....	19
4.3. Ustaški nacionalizam.....	23
5. Politike pamćenja u udžbenicima povijesti.....	26
5.1. Zašto Kraljevina Jugoslavija i Nezavisna Država Hrvatska trebaju povijest?.....	26
5.2. Historija – domena kolektivnog pamćenja.....	29
5.3. Heroji kao „ambasadori“ politike pamćenja u udžbenicima povijesti.....	32
6. Heroji i antiheroji jugoslavenskog jedinstva.....	35
6.1. Najraniji stvaratelji jugoslavenskog jedinstva.....	36
6.2. Narodni neprijatelji i sprječavatelji jugoslavenskog jedinstva.....	38
6.3. Oživotvoritelji jugoslavenskog jedinstva.....	40
7. Heroji i antiheroji ustaškog nacionalizma.....	43
7.1. Pioniri hrvatske nezavisnosti i državnosti.....	43
7.2. Difamacija heroja Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije te Srba i Židova.....	47
7.3. <i>Uskrisitelji</i> Nezavisne Države Hrvatske.....	51
8. Zaključak.....	56
9. Bibliografija.....	60
9.1. Izvori.....	60
9.2. Literatura.....	61

1. Uvod

U središtu ovoga rada nalaze se udžbenici povijesti, sada već minulih državnih tvorevina, Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske. Apstrahirano postavivši, ova tema u sebi sadrži pitanja: *što je historija imala za reći o prošlosti? Kako? Zašto?* Uzevši da historija ne može uvijek objasniti sama sebe i svoje motive, otvara se ne samo mogućnost nego i nužnost pristupa ovoj temi i s područja etnologije i kulturne antropologije.

Kraljevina Jugoslavija i Nezavisna Država Hrvatska državni su okviri koji u kronologiji hrvatske povijesti stoje jedan uz drugoga, dok se ista stvar ne može reći za njihove ideološke i političke oblike. Povijesnom lomom 1941. godine na srušenoj je Kraljevini Jugoslaviji uspostavljena Nezavisna Država Hrvatska, koja je osim političkom i državno-teritorijalnom ustroju, svemu javnom životu nastojala dati ustaško ideološko naličje. Pritom, nije se ograničavala samo na sadašnjost, čak je i prošlost, odnosno povijest, htjela *preodjenuti* iz jugoslavenškog u ustaško *ruho*. Kako je prošlost poimana iz rakursa ideologije integralnog jugoslavenstva odnosno ustaškog nacionalizma, uz sve njihove oprečnosti i sličnosti, ovaj će rad proučavati na jednom od mnogih za to podatnih mjesta – udžbenicima povijesti.

S obzirom na to da su udžbenici povijesti Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske danas izvan funkcije koju su u doba svoga nastanka nosili, što bi dakle trebalo biti obrazovanje učenika o prošloj zbilji, u ovome istraživanju pristupat će im se u svojstvu povijesnog izvora. U tom smislu, udžbenici povijesti otkrit će nam više o vremenu u kojem su nastali, negoli o vremenu o kojemu su pisani; koliko su različite bile Kraljevina Jugoslavija i Nezavisna Država Hrvatska, toliko su se razlikovale i njihove povijesti. Polazeći međutim za pretpostavkom kako udžbenički prikazi povijesti nisu bili tek pasivna refleksija vremena u kojem su nastali, u ovome radu pristupit će se udžbeniku povijesti i kao mjestu pamćenja, oblikovanome s izravnom političkom namjerom te filtracijom što i na koji način iz prošlosti treba *zapamtiti*, a što *zaboraviti*. Takav diktat odrazio se i na prikaz povijesnih ličnosti i skupina koji su, podliježući specifičnim političkim interesima u datom trenutku, udžbenik preobrazili u pravu *pozornicu povijesti* ističući među sobom, kao u kakvom kazališnom komadu ili filmu, pozitivne i negativne likove, heroje i antiheroje svaki sa svojim odlikama, ali istim ciljem – da nas uvjere u naraciju.

1.1. Motivacija, cilj rada i istraživačka pitanja

Naslov diplomskog rada, koji sugerira kako je u fokusu istraživanja svojevrsna *potraga* za povijesnim herojima i antiherojima u udžbenicima povijesti, ponukalo je stanoviti broj članova moje obitelji, prijatelja i poznanika, na komentar kako se radi o „doista zanimljivoj temi“. Oni smioniji među mojim sugovornicima zatražili su čak i da im, po završetku pisanja, na čitanje pošaljem gotovi primjerak diplomskog rada. Primakavši u nekom trenutku istraživanja svoju analizu udžbenika kraju, dio njih bio je zainteresiran čuti kakve su sve čudesne promjene, prešavši iz udžbenika Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije u udžbenik Nezavisne Države Hrvatske, u svome prikazu zadobile pojedine povijesne ličnosti. Svaki takav upit ili komentar primila sam dakako s dobrodošlicom: ne samo jer mi je i na osobnoj razini laskao takav interes, već i zbog tijekom godina studija razvijene etnografske navike da u razgovoru osluškujem i kulturno uvjetovana mišljenja svojih sugovornika – u ovom slučaju njihovih sjećanja na ono što su učili u povijesti. U većini slučajeva, pola u šali, a pola u zbilji, razgovor bismo zaključili kako su nekadašnji udžbenici povijesti „zabavniji“ negoli današnji, tobože „realističniji“ udžbenici. Trudila sam se sugovornicima dočarati kako je svaki udžbenik povijesti nužno plod neke prethodne, aktualnim političkim okolnostima uvjetovane selekcije. Otvarajući na taj način temu politike pamćenja, odmaknula sam se od primjera udžbenika povijesti i nekolicinu pitala: „Jeste li čuli za Dotrščinu?“¹ i „Čini li vam se kako posljednjih godina postoji pozamašna produkcija dokumentaraca na temu Domovinskog rata?“.

Moja je motivacija za pisanjem ovoga diplomskog rada stoga svoj puni smisao dobila upravo iz razgovara s ljudima iz okoline, kao i čitanjem pojedinih diplomskih radova koji se bave srodnim temama, ali na vidno senzacionalistički način. Shvatila sam, naime, kako mi nije namjera istraživanje poistovjetiti s upiranjem na pojedinačne povijesne ličnosti i skupine iz povijesti Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske, niti na među njima istaknute heroje i antiheroje kao na kuriozitet kojim bih potaknula iščuđavanje nad time dokle idu distorzije njihovih prikaza u udžbenicima povijesti. Naprotiv, (anti)heroji i specifično pozitivni ili specifično negativni prikazi povijesnih ličnosti i skupina ovdje su izabrani kao jedan od više dostupnih markera putem kojih možemo dokazati i proučavati refleksiju politika pamćenja u školskim udžbenicima povijesti. U kontekstu ovoga rada pod pojmom politike pamćenja podrazumijevam politički uvjetovanu selekciju simbola i praksi povezanih s prošlošću. Ovisno o njihovoj važnosti, pojedine simbole ili prakse ističe se ili zatire, pozitivno

¹ Samo je jedna osoba među upitanima čula za Dotrščinu u kontekstu stratišta iz Drugog svjetskog rata.

ili negativno vrednuje, ne bi li se putem njih ukazalo na poželjne vrijednosti prema kriterijima koje postavljaju političke elite u sadašnjosti. Takvo tumačenje pojma politike pamćenja izvodim iz bliskih i zanimljivih primjera koje su u zborniku radova „Kultura pamćenja i historija“ navele autorice Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, a koji se tiču dnevnopolitičkih rasprava koje se u hrvatskoj javnosti kreću od pitanja vjerodostojnosti povijesnih dokaza o krunidbi Kralja Tomislava, preko problematike postavljanja spomenika Zida boli u Zagrebu pa sve do izbora najpozitivnijih i najnegativnijih povijesnih ličnosti u popularnim hrvatskim tjednicima. Ovi i mnogi drugi primjeri, prijašnji ili aktualni, za autorice svjedoče način na koji se „oblikovala politika pamćenja i u kakvom je ona odnosu s nečime što možda možemo nazvati službeno sankcionirano hrvatsko nacionalno sjećanje – tj. hrvatska nacionalna povijest“.² Imajući na umu kako u ovome radu analiziram specifično prikaz povijesnih ličnosti i skupina u udžbenicima povijesti, može se reći i da su one odraz politike povijesti. Ovaj pojam autorica Snježana Koren koristi kao jedno od teorijskih polazišta pri proučavanju nastave povijesti u bivšoj Jugoslaviji, a prema njemačkom povjesničaru Edgaru Wolfrumu on obuhvaća „polje djelovanja i politike, gdje različiti akteri ispunjavaju povijest svojim specifičnim interesima i nastoje je politički upotrijebiti“.³ Iako se pojam politike povijesti povoljno i precizno može vezati uz tip analize koji vršim u ovome radu historiju, sukladno širem kulturnoantropološkom kontekstu u koji postavljam istraživanje, prema literaturi definiram tek kao jednu u nizu domena kolektivnog pamćenja (o čemu će više riječi biti u poglavlju 5.) Upravo radi privida tog šireg konteksta, kao dominantni i u tom smislu podatniji pojam koristim politiku pamćenja u odnosu na politiku povijesti.

U dosljednom tonu oblikujem i hipotezu s kojom polazim u istraživanje: autori udžbenika povijesti, podjednako u Kraljevini Jugoslaviji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, onovremene su politike pamćenja provodili po principu naglašavanja poželjnih slika prošlosti i negativnog označavanja ili potpunog potiskivanja onih nepoželjnih. Istom logikom, pojedine su povijesne ličnosti prikazivane pozitivno ili čak s herojskim epitetima, dok se o onim manje poželjnima govorilo u povijesnim udžbenicima ograničeno ili posve negativnom tonu. Heroje u ovome kontekstu poimam u skladu s definicijom autora Samuela Brunka i Bena Fallawa. Heroji su za njih osobe kojima ostali članovi zajednice pripisuju plemenite, božanstvu nalik

² Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, ur., *Kultura pamćenja i historija* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006), 14-15.

³ Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)* (Zagreb: Srednja Europa, 2012), 11.

osobine kao što su izuzetna hrabrost, talenti i različite kvalitete te nadasve karizma.⁴ S obzirom na to da je ovdje riječ o herojima u sadržajima udžbenika povijesti, a da su zajednice kojima oni pripadaju Kraljevina Jugoslavija i Nezavisna Država Hrvatska, tada treba naglasiti kako je riječ o povijesnim herojima. Iznimnost ovih osoba, ukazao je autor Thomas Carlyle, ogleda se i u njihovoj sposobnosti da svojim djelovanjem utječu na tijek povijesti.⁵ Uz heroje, u udžbenicima povijesti obitavaju i oni koji u granicama svog prikaza predstavljaju svojevrsan antipod pretpostavljenim herojima. Prema tome, kao posebnu kategoriju povijesnih ličnosti ili skupina uvodim i antiheroje, koji su za razliku od heroja u udžbenicima povijesti opisani kao nositelji karakternih mana i koji na povijesni tijek utječu negativno. Pritom je važno naglasiti kako nisu sve povijesne ličnosti i skupine koje se proučavaju u ovome istraživanju nužno heroji odnosno antiheroji. Međutim, svaka ovdje spomenuta povijesna ličnost i skupina – svojim pozitivno ili negativno konotiranim udžbeničkim prikazom, manjim ili većim pridanim značajem od strane autora, čak i samo sa specifičnim nacionalnim predznakom – neminovno odražava politiku pamćenja prisutnu u udžbenicima povijesti Kraljevine SHS/ Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske.

Svjesno izbjegavajući da ukazivanje na (anti)heroje ovdje postane samo sebi svrhom, cilj ovoga rada formuliran je dvojako: namjera mi je na primjerima Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske najprije ustanoviti kauzalnost nacionalnih ideologija, politika obrazovanja, nastavnih programa i udžbenika povijesti putem pojma politike pamćenja, a tek onda ustanoviti načine na koje su autori udžbenika povijesti Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske prikazom određene povijesne ličnosti ili kolektiva u udžbeniku (pripisivanjem pozitivnih ili čak herojskih odnosno negativnih do krajnje antiherojskih karakteristika), pokušali stvoriti takvu sliku prošlosti koja bi legitimirala onodobno jugoslavensko odnosno ustaško uređenje. Na temelju analize dviju skupina udžbenika i njihove međusobne komparacije, ustanovit će se naposljetku i dinamika promjena u politici pamćenja koja je uslijedila zamjenom jedne ideologije (integralnog jugoslavenstva) drugom (ideologijom ustaškog pokreta).

Istraživačka pitanja putem kojih se u ovom radom želim primaći postavljene cilju glase: Koju su ulogu vlasti Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske namijenile školskom predmetu povijesti i s kojim motivom? U kakvoj su vezi interpretacije prošlosti unutar školskih udžbenika povijesti i politike pamćenja koje se provodilo u Kraljevini

⁴ Samuel Brunk i Ben Fallaw, ur., *Heroes & Hero Cults in Latin America* (Austin: University of Texas Press, 2006), 1-2.

⁵ Thomas Carlyle, *O herojima, obožavanju heroja i herojskome u povijesti* (Zagreb: Biblioteka Minerva)

Jugoslaviji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj? Koje su povijesne osobe i skupine u udžbenicima povijesti Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske u svom djelovanju prikazivane pozitivno ili čak kao heroji, a koje kao negativno ili kao svojevrsni antiheroji, te koji je pritom kriterij njihova odabira? Koje su promjene nastupile u politici pamćenja izmjenom dvaju državnih oblika i postoje li među njima sličnosti?

Ovakav redoslijed postavljenih istraživačkih pitanja uvjetovao je i strukturu samog rada. Prvo poglavlje posvećeno je obilježjima politika obrazovanja za svih faza Kraljevine Jugoslavije te politici obrazovanja Nezavisne Države Hrvatske. Ovime uže područje rada, nastavu povijesti i udžbenike, smještam u širi povijesni kontekst. Nadalje, u drugom poglavlju spuštam se na razinu niže, nastavne planove i programe povijesti Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske koji otkrivaju specifične ciljeve dane nastavi povijesti, prema kojima se potom oblikuju i udžbenički sadržaji. Nakon toga slijedi poglavlje koje pojašnjava fenomen pamćenja, u svojoj povezanosti sa historijom, a time i udžbenikom povijesti kao primjerom mjesta pamćenja. U istome poglavlju detaljnije se definiraju pojmovi heroja i antiheroja, osobito onih povijesnih na kakve i nalazimo u udžbenicima povijesti, i pojašnjava njihova uloga u zajednici. Na samom kraju dolazimo do posljednje karike kauzalnog lanca nacionalna ideologija – politika obrazovanja – nastava povijesti: posljednje je poglavlje posvećeno kvalitativnoj analizi prikaza povijesnih ličnosti i skupina, najprije iz skupine hrvatskih udžbenika povijesti iz doba Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije, a potom i Nezavisne Države Hrvatske, koje su nosile istaknuto pozitivne ili u nekim slučajevima herojske, odnosno istaknuto negativne ili čak antiherojske osobine u skladu s aktualnom politikom pamćenja.

1.2. Metodologija i izvori

Istraživanje koje je u središtu ovoga rada počiva na dvjema vrstama izvora iz perioda Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske: nastavnim planovima i programima povijesti te s njima povezanim udžbenicima povijesti. Analiza se najprije oslanja na nastavne planove i programe kako bi se ustanovili ciljevi nastave povijesti u proučavanim periodima, a tek potom na udžbenike povijesti i prikaz konkretnih osoba i skupina u njima.

S obzirom na to da se radi o starim i količinom ograničenim školskim dokumentima, kriterij kojim sam se vodila pri odabiru nastavnih planova i programa za analizu bila je, prvenstveno, njihova dostupnost. Proučivši sve dostupne nastavne planove i programe povijesti koje su u Hrvatskom školskom muzeju imali na raspolaganju, za analizu sam

naposljetku odlučila odabrati po jedan iz svakog od proučavanih perioda Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske. Prema tome, nastavni planovi i programi koji su uključeni u istraživanje su sljedeći: „Nastavni plan i program za I, II, III i IV razred osnovnih škola u Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“ iz 1926., „Programi i metodska uputstva za rad u srednjim školama“ iz 1936. i Nastavna osnova za obće pučke škole, seoske i gradske produžne pučke škole iz 1943. godine. Nedostatak koji je proizišao iz malobrojnosti nastavnih planova i programa jest taj da oni ne koreliraju u svakom od navedenih slučajeva s udžbenicima koje analiziram u drugom dijelu rada: naime, nastavni planovi i programi nastali u doba Kraljevine SHS i Nezavisne Države Hrvatske pripadaju osnovnoj školi, u slučaju Nezavisne Države Hrvatske i produžnim školama, a drugi dio analize u radu usmjeren je primarno na srednjoškolske udžbenike povijesti. Ipak, kako sam iz njih primarno iščitavala ideološki kurs s obzirom na cilj dodijeljen nastavi povijesti, koji je bio univerzalan za sve razne obrazovanja, pretpostavila sam kako se ova mana neće puno odraziti na kvalitetu mog istraživanja.

Što se tiče odabira udžbenika povijesti, i on je bio predodređen dostupnošću. Odlučila sam najprije proučiti svaki dostupni srednjoškolski udžbenik iz razdoblja Kraljevine SHS odnosno Jugoslavije te Nezavisne Države Hrvatske kojim je raspolagala Nacionalna i sveučilišna knjižnica. Od prvotne brojke od devetnaest udžbenika povijesti, naposljetku sam se ograničila na njih jedanaest koji su dijelom ili cijelim sadržajem usmjereni na nacionalnu povijest. Sadržaji iz svjetske i europske povijesti svjesno nisu uvršteni u analizu, ne samo kako bi istraživački korpus bio jedinstveniji i podatniji za obradu i komparaciju, već i pod dojmom pretpostavke kako su politike pamćenja prvenstveno primijenjene na sadržaje iz nacionalne prošlosti. Potonju pretpostavku sam, pregledavanjem udžbeničkih sadržaja iz svjetske i europske povijesti u međuvremenu i potvrdila. Analizu prema tome čine tri udžbenika iz Kraljevine SHS, četiri iz Kraljevine Jugoslavije (od čega jedan iz perioda Banovine Hrvatske) i četiri iz Nezavisne Države Hrvatske. Autori svih udžbenika su Stjepan Srkulj i Živko Jakić, osim jednoga udžbenika iz razdoblja Nezavisne Države Hrvatske koji su napisali Miho Barada, Lovro Katić i Jaroslav Šidak. Pri citiranju izvora u radu služim se Chicago Manual of Style metodom.

Metoda kojom se služim pri analizi najprije nastavnih planova i programa, a potom i udžbenika povijesti, podrazumijeva analizu sadržaja. Metoda analize sadržaja koja se primjenjuje u ovome radu, u je manjoj mjeri kvantitativna i kao takva primijenjena na opis ustroja nastavnih planova i programa, a u većoj mjeri kvalitativna, osobito pri proučavanju

udžbeničkih sadržaja i prikaza povijesnih osoba i skupina. U tom smislu, dominantna je metoda ovoga rada kodiranje, koje u svojim istraživanjima poznaje i koristi etnologija i kulturna antropologija. Upravo taj postupak određivanja podataka, iščitavanja poruke iz sadržaja, onaj je na kojem će se temeljiti interpretacija prikaza povijesnih ličnosti u udžbenicima povijesti.⁶ Fokus kvalitativnog kodiranja ovdje je usmjeren na značenja koja su upisana u autorovu interpretaciju karaktera i djelovanja određene povijesne ličnosti ili skupine u udžbeniku. Raspon upisivanja značenja u opise osoba i skupina iz nacionalne prošlosti proteže se od i samo pripisivanja specifičnih nacionalnih predznaka pa sve do obilnijih, više ili manje naklonjenih, komentara autora o povijesnom djelovanju određenih ličnosti i nadasve pojačavanja opisa povijesnih ličnosti pripisivanjem karakternih vrlina odnosno mana. Kako bih potvrdila da su ta specifična značenja upisana u prikaze povijesnih ličnosti i skupina zapravo odraz aktualne politike pamćenja, u kodiranju sadržaja udžbenika nastalih u vremenu Nezavisne Države Hrvatske ističem i promjene koje su uvrštene u odnosu na ranije nastale udžbenike iz doba Kraljevine Jugoslavije.

1.3. Teorijski okvir

Teorijski okvir ovoga rada može se prikazati kroz dvije temeljne skupine radova. U prvu ulaze radovi uz pomoć kojih sam razvila kontekst politika obrazovanja, u čije sastavnice ulaze i nastava povijesti s pripadajućim programom i udžbenicima. Za razumijevanje opsega pojma politike obrazovanja, za utvrđivanje njezina odnosa prema nacionalnim ideologijama i državnom ustroju, naročito na konkretnim primjerima Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske, najznačajnijim iz ove skupine radova pokazali su se „Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj“⁷ urednika Dragutina Frankovića i „Škola u ratu i revoluciji: školstvo i prosvjeta u Hrvatskoj 1941.-1945.“⁸ Tome Žalca. Od posebnog značaja pokazalo se i djelo Stefana Petrungara „Pisati povijesti iznova: hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004.“⁹ koje čas gravitira prema prvoj, a čas prema drugoj skupini radova, čime se među svom literaturom ističe kao ultimativni uzor ovom diplomskom radu. Druga skupina radova poslužila mi je u dijelu istraživanja koji neposredno prethodi analizi, a koji je pojašnjava niz uzajamno povezanih pojmova: pamćenja i sjećanja, individualnog i kolektivnog pamćenja, historije, mjesta pamćenja i herojstva. Među njima su se ključnim

⁶ Sanja Potkonjak, *Teren za etnologe početnike* (Zagreb: FF press: Hrvatsko etnološko društvo, 2014), 86.

⁷ 1958.

⁸ 1988.

⁹ 2009.

pokazali najprije zbornici „Kultura pamćenja i historija“¹⁰ urednica Maje Brkljačić i Sandre Prlende te „Kolektivno sećanje i politike pamćenja“¹¹ Michala Sladečeka, Jelene Vasiljević i Tamare Petrović. Razumijevanje koncepata politike pamćenja kao upravljanja slikama prošlosti s pozicije politički uvjetovane moći, te kulture sjećanja kao nečega što u odnosu prema prošlosti oblikuju i dijele zajednice neovisno o službenim verzijama sjećanja, omogućilo je stabilnu teorijsku podlogu za razumijevanje prikaza prošlosti na koji nailazimo unutar udžbenika povijesti. Za potpunije shvaćanje i pojašnjavanje zašto se i na koji način sadašnjost želi legitimirati pomoću historije presudnom se pokazalo djelo „Izmišljanje tradicije“¹² Erica Hobsbawma i Terencea Ragera. Napokon, za definiranje pojma heroja i njegove uloge u zajednici, osobito korisnim ispostavilo se djelo „Heroes & Hero Cults in Latin America“¹³ Samuela Brunka i Bena Fallawa.

2. Politike obrazovanja u doba Kraljevine Jugoslavije

2.1. U novu državu sa starom školom (1918.-1929.)

Prvih godina po uspostavi jugoslavenske države vlasti su se usmjerile poglavito na konsolidaciju vlasti i izgradnju pouzdanog činovničkog aparata, zbog čega je prema mišljenju više autora, organizacija školskog sistema pala u drugi plan.¹⁴ Prvi školski zakon kojim je obuhvaćeno područje cijele Kraljevine donesen je tek po uspostavi diktature kralja Aleksandra. Zbog toga će cjelokupni resor prosvjete i kulture u razdoblju do 1929. biti u stanju konfuzije i neodređenosti, a u manjku reformskih zahvata nužno će se oslanjati na zakone koji su vrijedili u određenoj regiji prije proglašenja Kraljevine SHS.¹⁵

U hrvatskim pokrajinama navedena se prosvjetna nejedinstvenost ogledala u činjenici da su one u Kraljevini SHS ušle, i još se neko vrijeme zadržale, sa zakonskim okvirima i školskim sustavima baštinjenima iz bivše Austro-Ugarske Monarhije. Pritom su se razlikovale ne samo u odnosu na ostale zemlje u Kraljevini, nego i međusobno: Hrvatska i Slavonija, koje su u dualno uređenoj monarhiji upravno ovisile o Ugarskoj, funkcionirale su po jedinstvenom školskom zakonu iz 1888. godine, dok je za Dalmaciju i Istru, koje su spadale pod austrijski

¹⁰ 2006.

¹¹ 2015.

¹² 2011.

¹³ 2006.

¹⁴ Dragutin Franković, ur., *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj* (Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1958), 308; Emerik Munjiza, *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije* (Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet; Hrvatski pedagoško-književni zbor, ogranak Slavonski Brod, 2009), 49.

¹⁵ Stefano Petrungero, *Pisati povijest iznova: Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004.godine* (Zagreb: Srednja Europa, 2009.), 53.

dio monarhije, vrijedio austrijski školski zakonik iz 1867.¹⁶ Doduše, neki rani pokušaji rada na donošenju zakona javljaju se već 1919. kada je tadašnji ministar prosvjete poslao okružnicu povjereniku za bogoštovlje i nastavu pri pokrajinskoj upravi za Hrvatsku i Slavoniju s nacrtom zakona o narodnim školama u Kraljevini SHS. Taj je nacrt zapravo bio donekle preinačeni zakon o narodnim školama bivše Kraljevine Srbije. U Hrvatskoj i Dalmaciji nije dobro prihvaćen, no ni vladajući krugovi nisu naročito inzistirali na njegovom prihvaćanju.¹⁷ Narednih je godina pitanje temeljite reforme obaveznog školstva u Hrvatskoj, kao i pitanje promjena u organizaciji srednjeg školstva i učiteljskog obrazovanja, bilo čestim predmetom diskusija u prosvjetnim krugovima, ali bez konkretnih rezultata. U vrijeme Stjepana Radića na poziciji ministra prosvjete izrađen je 1926. projekt Zakona o narodnim školama, koji je prihvaćen tek 1929. i to u prerađenom obliku, prihvatljivom nositeljima diktature.¹⁸ Upravo zbog nepostojanja konsenzusa, nisu se do diktature Kralja Aleksandra ni donosili zakoni u pravom smislu već je školstvo bilo nadzirano putem uredbi i uputa nadležnih prosvjetnih tijela.¹⁹

Podvojenost je, osim u zakonskom smislu, u prvim danima Kraljevine SHS bila prisutna i u pogledu ingerencije nad prosvjetom. Već drugog dana nakon što je proglašeno ujedinjenje Države SHS s Kraljevinom Srbijom, (2.prosinca 1918.) obrazovana je ukazima regenta Aleksandra prva vlada novostvorene države. Među osamnaest vladinih ministarstava oformljeno je i ono namijenjeno prosvjeti, a 1919. osnovan je i Prosvjetni odbor, stručno savjetodavno tijelo zaduženo za organizaciju školstva i prosvjete. Međutim, u hrvatskim krajevima školama je i dalje niz godina upravljalo Povjereništvo za prosvjetu nekadašnje Zemaljske vlade.²⁰ Promjene u organizaciji uprave, a samim time i u području prosvjete, pokrenule su se stupanjem na snagu Vidovdanskog ustava 28. lipnja 1921. Jedan od prvih koraka koji su centralna vlada i regent tada u slučaju Hrvatske poduzeli bilo je smjenjivanje bana i imenovanje pokrajinskog kraljevskog namjesnika, čime je Zemaljska vlada za Hrvatsku i Slavoniju postala Pokrajinskom upravom.²¹ Novoosnovane pokrajinske uprave tada su počele preuzimati i poslove prosvjete i školstva.²² Daljnji zamah centralizaciji državne uprave kakvu je nagovijestio Vidovdanski ustav omogućili su posebni zakoni: 26. travnja

¹⁶ Stefano Petrunaro, *Pisati povijest iznova*, 53.

¹⁷ Franković, 310.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)* (Sarajevo – Zagreb: Svjetlo riječi, 2004.), 69.

²⁰ Franković, 308; Petrunaro, *Pisati povijest iznova*, 54.

²¹ Bosiljka Janjatić, „Karađorđevićevska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS,“ *Časopis za suvremenu povijest* 27 (1995), 63.

²² Franković, 308.

1922. potpisana je Uredba o podjeli zemlje na oblasti koja se, doduše, počela primjenjivati tek u prosincu iste godine. U međuvremenu se ograničavalo poslovanje pojedinih Pokrajinskih uprava na način da su beogradska državna ministarstva postepeno prisvajala poslove pojedinih odjela ili povjereništava pokrajinskih uprava, što nije zaobišlo ni prosvjetni resor: ministar prosvjete prvo je promijenio ime Povjereništva za bogoštovlje i nastavu u Povjereništvo za prosvjetu i vjere, da bi ono potom bilo ukinuto 1924. i podvrgnuto zagrebačkom Odjeljenju Ministarstva prosvjete.²³ Vlada u Beogradu odlučila je napokon 22. siječnja 1925. likvidirati sve poslove Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju i ta je odluka bila definitivna. Hrvatska državna uprava od tog trenutka funkcionira prema Uredbi o podjeli zemlje na oblasti i Zakonu uopće upravi i to će vrijediti sve do kraljeve diktature proglašene 6. siječnja 1929.²⁴

U okolnostima nepostojanja jedinstvenog zakonskog okvira za prostor cijele Kraljevine, kao i početne nepovezanosti između ministarstva prosvjete i školske uprave, školski je sustav ostao u gotovo identičnom obliku u kakvom je postojao i prije ujedinjenja.²⁵ Osnovna škola na području Hrvatske i Slavonije i dalje je bila četverorazredna, u nekim područjima i petorazredna, dok su u Dalmaciji i Vojvodini osnovne škole imale šest razreda.²⁶ Funkcioniralo je i nekoliko viših pučkih škola. Učenici su po završetku osnovne škole bili dužni pohađati i tzv. opetovnice u kojima se nastava održavala obično dva puta tjedno, u ukupnom trajanju između dvije i pet godina. Općenito, školska obveza nije se provodila striktno pa su mnoga djeca, napose ona seoska, izostajala već u ranim razredima, primarno iz materijalnih razloga.²⁷ Što se tiče srednjega školstva, u Hrvatskoj su postojale opće, realne i klasične gimnazije, različiti tipovi stručnih škola te ženski licej. U odnosu na druge zemlje, smatra Emerik Munjiza, Hrvatska je u Kraljevini SHS ušla s relativno razvijenim srednjim školstvom.²⁸

Po svemu navedenome, razvidno je kako se vlasti u Kraljevini SHS nisu žurile provesti prijeko potrebnu reorganizaciju školskog sistema. Naročito ne onog osnovnoškolskog, za koji se smatralo da još neko vrijeme može ispunjavati nove obrazovne zadatke. Vladajućim krugovima fokus je bio ograničen na ideju uspostave jedinstvene uprave

²³ Janjatić, 65.

²⁴ Isto, 67.

²⁵ Petrungaro, *Pisati povijest iznova*, 56.

²⁶ Dubravka Miljković, „Iz povijesti osnovne škole u hrvatskoj u razdoblju od 1918. do 1941.“ *Odgovorne znanosti* 9 (2007), 137.

²⁷ Franković, 310.

²⁸ Munjiza, 85.

nad školama, uz poneke korekture postojećeg sustava, tek kako bi neometano mogli provoditi unitarističku politiku.²⁹ Uz činjenicu da su se do diktature na vlasti izmijenile čak 24 vlade, pa je i to predstavljalo značajnu smetnju odlučivanju i planiranju, među vladajućim političkim strankama jednostavno nije postojalo dovoljno interesa za ambicioznije pothvate na području prosvjete. Svim političkim strankama u prvom razdoblju jugoslavenske kraljevine zajednička je nebriga za probleme s područja kulture i obrazovanja: one su se više bavile ustrojem nove države, ekonomskom situacijom i unutarnjim previranjima u skupštini i vladi. Većina njih nije obrazovanje ni uvrstila u svoje političke programe, što je primjerice bio slučaj s Narodnom radikalnom strankom koja je imala značajan udio u vlasti tijekom ovog perioda. Ovakvu indiferentnost prema prosvjetnoj problematici Stefano Petrungaro objašnjava time da su jugoslavenski političari, naročito oni s udjelom u vlasti, u početku su bili više usmjereni na izgradnju države (engl. *state-building*), a manje na izgradnju nacije (engl. *nation-building*).³⁰

2.2. Prosvjeta i školstvo³¹ pod utjecajem ideologije integralnog jugoslavenstva (1929.-1939.)

Pod izgovorom uvođenja reda u državi, čiji je politički i javni život bivao sve opterećeniji međustranačkim i međunacionalnim tenzijama, kralj Aleksandar Karađorđević 6. siječnja 1929. uvodi otvorenu diktaturu. Njome je najavljen i zaokret u državnoj ideologiji: kompromisni nacionalni unitarizam i ideja o troimenom narodu Srba, Hrvata i Slovenaca, zamijenjeni su „integralnim jugoslavenstvom“ i idejom o jedinstvenoj jugoslavenskoj naciji bez plemenskih i pokrajinskih razlika koja od sada nastava i Kraljevinu novog imena: Jugoslavija. Prioriteti su se u odnosu na prethodno razdoblje promijenili pa se tako počinje snažno provoditi proces izgradnje nacije u sklopu kojega se reformama interveniralo u različite sfere pa tako i u obrazovanje.³²

Žureći sa ozakonjenjem temeljnih odrednica svoje opće, pa tako i prosvjetne politike, režim šestosiječanjske diktature na području prosvjete u samo dvije godine postigao je ono što se do tada odgađalo cijelo desetljeće: od 1929. do 1931. godine uslijedilo je donošenje niza zakona za pojedine vrste škola i prosvjetne ustanove.³³ Tako je Zakon o narodnim školama, namijenjen elementarnom obrazovanju i obrazovanju odraslih, proglašen 5. prosinca 1929., a

²⁹ Franković, 309.

³⁰ Petrungaro, *Pisati povijest iznova*, 55.

³¹ U podjeli između dvaju pojmova prosvjeta podrazumijeva sveukupnost procesa koji se zbivaju području obrazovanja, u kontekstu ovoga rada osobito u vezi prosvjetne legislative i rada prosvjetnih tijela, dok pojam školstva podrazumijeva institucionalizirane oblike prosvjete i s njima povezane udžbenike koji se ondje koriste.

³² Isto, 83.

³³ Franković, 330.

Zakon o srednjim školama donesen je 31. kolovoza iste godine i vrijedio je za gimnazije. Nadalje, 27. rujna 1929. uslijedio je i Zakon o učiteljskim školama koji je imao koordinirati obrazovanje pučkoškolskih učitelja diljem zemlje, a godinu dana kasnije 28. lipnja 1930. stupio je na snagu Zakon o univerzitetima. Zakon o građanskim školama donesen je 5. prosinca 1931. godine. Napokon, zakonsko usklađivanje školskog sustava na razini cijele države dovršeno je sredinom tridesetih putem daljnjih zakonskih odredbi i uredbi namijenjenima različitim stručnim školama. U ministarstvu prosvjete pri donošenju zakona služili su se ranije pripremljenim prijedlozima zakona kojima bi kralj potom davao snagu zakona. Takav postupak ukazivao je na to kako su vlasti nastavile slijediti ranije postavljenu obrazovnu politiku u, doduše, pooštrenom obliku i uz stanovite prerade.³⁴

Zasigurno najiščekivaniji bio je Zakon o narodnim školama iz 1929. koji je imao zadatak da posve unificira školski sustav. Prema sadržaju Zakona, škole su državne ustanove čija je zadaća učenicima pružiti obrazovanje „u duhu državnog i narodnog jedinstva i vjerske tolerancije“. Nastava se izvodi na državnom, srpsko-hrvatsko-slovenskom jeziku i prema planu koji odredi ministarstvo prosvjete. Pohađanje je nastave za sve učenike obavezno (čl.2) i besplatno (čl.4).³⁵ Zakonom je osnovna školska obveza podignuta na osam godina u cijeloj Kraljevini, što se trebalo ostvariti putem „narodne škole“. Bila je to besplatna osnovna škola zamišljena u dva stupnja koja su podrazumijevala pohađanje najprije četverogodišnje osnovne škole, a potom još četiri razreda više narodne škole. Za djecu u zabačenim seoskim krajevima bile su predviđene još i petomjesečne tzv. ambulante škole i tzv. školske stanice.³⁶

U međuvremenu su ipak isplivale razlike između onoga što se Zakonom najavilo i onoga što se doista ostvarilo. Narodna škola nije bila jedinstvena jer se školska obveza uglavnom provodila samo u osnovnim školama prvog stupnja pa je većina djece školu pohađala samo četiri godine. Člankom 61. Zakona o narodnim školama predviđene su čak i novčane kazne za neopravdano izbjivanje s nastave, no i tomu usprkos, velik broj djece nije nastavljao školovanje u višoj narodnoj školi. U Ministarstvu prosvjete zbog ovakvog stanja proširilo se razočaranje jer, godinu dana po uvođenju diktature kulturno-obrazovno ujedinjenje provelo se u potpunosti – međutim samo na zakonskoj razini.³⁷ Osnovni razlog iza neuspjeha ostvarenja jedinstvenog osmogodišnjeg obaveznog školstva jest činjenica da se

³⁴ Džaja, 73.

³⁵ Sanda Uglešić, „Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji iz godine 1929.“ *Zadarska revija* 3-4 (2005), 133.

³⁶ Franković, 333.

³⁷ Petrungaro, *Pisati povijest iznova*, 88; Uglešić 134.

nisu osigurali za to osnovni uvjeti: nije postojalo dovoljno nastavnika i učitelja, kao ni školskih zgrada. Prema jednoj od procjena, da bi se u tom trenutku školska obveza u trajanju od osam godina potpuno ostvarila za svu jugoslavensku djecu starosti od 7 do 14 godina, bilo je u zemlji tada potrebno još 30 000 novih učitelja.³⁸ Prvenstveni razlog općoj nerazvijenosti bilo je teško ekonomsko stanje i nedostatak financijskih sredstava za eventualno nadoknađivanje manjka nastavnčkog kadra te izgradnju školskih zgrada. Međutim, dijelom je odgovorna i politika režima kojoj je prioritetna bila nacionalna asimilacija, a ne strukturalna modernizacija školstva.³⁹

2.3. Banovina Hrvatska i školska reforma u duhu „seljačke ideologije“

Šestosiječanjska diktatura formalno je okončana 3. rujna 1931. godine kada je kralj Aleksandar objavio oktroirani ustav. Unatoč povratku na ustavnu monarhiju i (ograničeni) parlamentarizam diktatura je svejednako nastavljena u svom prikrivenom obliku. Vlasti su nastavile pasivno potvrđivati kulturno-obrazovne politike ustanovljene još 1929. tako da se u prosvjetnom području s prestankom otvorene diktature zapravo ništa nije ni promijenilo.⁴⁰ Sredinom tridesetih, po atentatu na kralja Aleksandra, projekt integralnog jugoslavenstva već doživljava krizu, a proglašenjem Banovine Hrvatske u kolovozu 1939. i konačan poraz jer je država time *de facto* zadobila federativan karakter i potvrdila dugo osporavanu višenacionalnost Jugoslavije.

Sklapanju sporazuma o nastanku Banovine Hrvatske, uslijedio je postupak prenošenja autonomnih poslova na Bansku vladu i osnivanje njezinih ministarstava odnosno odjela. U poslove nad kojima je Banovina dobila široku autonomiju ušla je i prosvjeta pa je već do prosinca 1939. osnovan Odjel za prosvjetu s pet odsjeka: Glavni, Odsjek za organizaciju nastave, Odsjek za srednje škole, Odsjek za pučke škole i Odsjek za seljačku prosvjetu.⁴¹ Smatrajući školu „temeljem kulturne reprodukcije društva“ Hrvatska seljačka stranka u periodu od 1939. do 1940. provodila je školsku reformu kojom je nastojala na više razina implementirati svoju „seljačku ideologiju“.⁴² U pučkim školama nastojalo se reformom utjecati na najšire slojeve društva. Školska reforma usmjerila se na rad nastavnika koji je otada podrazumijevao i sastavljanje etnografske spomenice kako bi dobro upoznali selo i sudjelovanje u radu izvaninstitucionalnih prosvjetnih organizacija. Među srednjim školama

³⁸ Franković, 333-334.

³⁹ Džaja, 73.

⁴⁰ Petrunžaro, *Pisati povijest iznova*, 62.

⁴¹ Suzana Leček i Tihana Petrović – Leš, *Znanost i svjetonazor*, 21.

⁴² Isto, 5.

pažnja se osobito pridavala učiteljskim školama, građanskim školama i gimnazijama jer su one obrazovale intelektualnu elitu koja se zapošljavala u državnim službama i na taj način (pre)nosila vlast. Reformom se navedenim srednjim školama planiralo uvesti velike promjene u sadržaju nastavnog programa. Istaknuto obilježje školske reforme u Banovini Hrvatskoj bilo je i oslanjanje na etnološku znanost, koja je postojala ne samo kao predmet u učiteljskim školama i gimnazijama, nego se joj se u sklopu školske reforme uopće namijenila uloga prenositeljice nove ideologije čija je središnja ideja bila selo kao ishodište nacionalnog i kulturnog identiteta. Naposljetku, ovu je školsku reformu i prije njezina konkretnog zamaha prekinulo izbijanje Drugog svjetskog rata.⁴³

3. Politika obrazovanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

U prvoj konstituiranoj vladi NDH formirano je najprije Ministarstvo bogoštovlja i nastave, čiji je naziv iz perioda 19. stoljeća ukazivao na ponovno objedinjavanje vjerske i obrazovne sfere u pravnom i funkcionalnom smislu. U navedenom obliku Ministarstvo je djelovalo do 27. lipnja 1941. kada su iz njegovog djelokruga izuzeti vjerski poslovi i stavljani u nadležnost Ministarstva pravosuđa pa je postalo Ministarstvom nastave. Do nove reorganizacije u glavnom ustaškom prosvjetnom organu dolazi 25. veljače 1943. kada dobiva naziv Ministarstvo narodne prosvjete. Činili su ga tada Glavno ravnateljstvo za nastavu s četiri odjela za školstvo te „Glavno ravnateljstvo za opće narodno prosvjetljivanje“ i „Glavno ravnateljstvo za promičbu“.⁴⁴ Ministarstvo nastave vodilo je nadzornu službu nad gotovo svim odgojno obrazovnim ustanovama sve do oslobađanja velikog dijela teritorija i njegovog izuzimanja iz nadležnosti NDH čime su, zbog otežane ili potpuno onemogućene komunikacije između pojedinih krajeva, nadzornu službu i druge ovlasti od ministarstva preuzele velike župe.⁴⁵

Uvidjevši u školi i učiteljima nemali potencijal za ostvarenje propisanih političkih ciljeva, ustaški je državni vrh već u prvim danima po uspostavi NDH donosio odredbe na području školstva i prosvjete. Prve među njima bile su one vezane uz otpuštanja, premještaje i progone, a do kraja rata i pogubljenja prosvjetnih radnika za koje je režim procijenio da su nepodobni za rad prema ustaškim načelima.⁴⁶ Među ostalim izravnim intervencijama ustaških

⁴³Suzana Leček i Tihana Petrović – Leš, *Znanost i svjetonazor*, 97-98.

⁴⁴Tomo Žalac, *Škola u ratu i revoluciji: školstvo i prosvjeta u Hrvatskoj 1941-1945*. (Zagreb: Školska knjiga, 1988), 13.

⁴⁵Isto, 14.

⁴⁶Franković, 371.

vlasti u prosvjeti značajne su i one u nastavne planove i programe, o čemu će više riječi biti u narednom poglavlju. Neizravne pak, ali itekako osjetne promjene u sveobuhvatnom odgoju i obrazovanju u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, bile su uvjetovane primjenom odredbi rasne, nacionalne i vjerske isključivosti koje su činile sastavni dio fašističke ideologije i uopće politike okupatora na području Hrvatske i Jugoslavije.⁴⁷ Prva u tom smjeru bila je Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti koja objašnjava pojam „arijskog podrijetla“ i postupak njegova utvrđivanja, a potom i specificira koje osobe se smatraju Židovima. Druga je bila Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda koja je Židovima zabranila ulazak u brak s osobama arijskog porijekla.⁴⁸ Istom odredbom zabranjeno je Židovima svako sudjelovanje u javnom i kulturnom životu. Navedeni zakoni odrazili su se na školske prilike uskoro po njihovom stupanju na snagu i to na način da se počelo otpuštati učitelje i profesore židovskog porijekla, kao i izričito braniti upis židovskim učenicima u škole.⁴⁹ U isto vrijeme ustaške su vlasti krenule proglašavati i protusrpske mjere koje su branile svaku upotrebu ćirilice u javnom i privatnom životu.⁵⁰

Školski sustav na području Nezavisne Države Hrvatske djelomično se temeljio na onome iz vremena Banovine Hrvatske. Osnovni školski sustav podrazumijevao je šestogodišnju varijantu: opću četverogodišnju pučku školu i dva razreda gradske ili seoske produžne škole.⁵¹ Organizacija postojećeg srednjeg školstva ostala je ista.⁵² Iznimku su predstavljale poneke novootvorene ili preustrojene, većinom konfesionalne škole, iz ustupka koji su ustaške vlasti činile prema Katoličkoj Crkvi.⁵³ U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ustrojene su bile i škole posebno namijenjene njemačkoj narodnoj skupini. Otvaranje takvog tipa škola propisano je Zakonskom odredbom od 20. rujna 1941. i zamišljeno tako da se u njima odgajaju njemačka djeca „u duhu njemačkog nazora o svijetu i u duhu vjernosti prema domovini Hrvatskoj“ pa se u programe njemačkih škola također uvrstilo i hrvatsku povijest i geografiju te hrvatski jezik i književnost, kao u hrvatskim školama. Njemačko školstvo međutim nije bilo u nadležnosti hrvatskih školskih ovlasti već je bilo podređeno posebnom Odjelu za njemačko školstvo ustanovljenome pri Ministarstvu narodne prosvjete Nezavisne Države Hrvatske.⁵⁴ Po uzoru i u duhu organizacija mladih kakve su bile tipične za njemački

⁴⁷ Žalac, 15.

⁴⁸ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske* (Zagreb: Naklada Pavičić, 1994), 155.

⁴⁹ Žalac, 15 – 16.

⁵⁰ Isto, 14.

⁵¹ Munjiza, 50.

⁵² Isto, 86.

⁵³ Žalac, 20.

⁵⁴ Filip Lukas, ur., *Naša Domovina* (Zagreb: Izdanje Glavnog ustaškog stana, 1943), 867.

nacizam i talijanski fašizam, Zakonskom je odredbom Pavelić u okviru ustaškog pokreta utemeljio postrojbu ustaške mladeži kojoj je, uz obitelj, crkvu i samu školu, bila namjena odgajati mlade ljude u njihovo izvanškolsko vrijeme „u duhu hrvatskih i ustaških načela“.⁵⁵

Bliženjem kraja rata, pojavljuje se dvojni školski sustav: oslobađajući okupirana područja i izuzimajući ih od ustaške vlasti, snage NOVJ usporedo su organizirale vlastito školstvo koje je u početku fleksibilno i orijentirano na suzbijanje nepismenosti, no već od 1942. počinje poprimati konkretnije nastavne planove i programe.⁵⁶

4. Odrazi ideologija u nastavnim planovima i programima za povijest

Područjem prosvjete i školstva upravljale su Kraljevina Jugoslavija i Nezavisna Država Hrvatska na načine koji su neizbježno odražavali dominantne struje njihovih državnih politika i ideologija. S obzirom na to da pripadaju djelokrugu prosvjetne politike, može se pretpostaviti kako su i nastavni planovi i programi, među njima i oni namijenjeni školskom predmetu povijesti, u izvjesnoj mjeri zrcalili državnu politiku i ideologiju Kraljevine Jugoslavije odnosno Nezavisne Države Hrvatske. Paralelan osvrt na dostupne nastavne planove i programe povijesti Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske može nam pružiti dragocjen uvid u to kako su ovi režimi poimali školski predmet povijesti, koje su mu ciljeve zadavali i na koje su načine u skladu s time oblikovali nastavne sadržaje.

4.1. *Kompromisni unitarizam*⁵⁷

Kako je istaknuto ranije, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca isprva je većinom bila posvećena konsolidaciji vlasti i izgradnji centralizirane uprave pa je s tako posloženim prioritetima malo prostora preostajalo za bavljenje prosvjetom. Pored čekanja na jedinstveni školski zakon, čekalo se i na prve svedržavne nastavne planove i programe. Zbog toga se sve do 1926. radilo prema privremenim nastavnim planovima i programima kada je uveden *Jedinstveni plan i program*, namijenjen svim narodnim osnovnim školama Kraljevine SHS.⁵⁸ Premda legislativna tromost prosvjetne politike ovog perioda nije zaobišla ni rad na tadašnjim nastavnim planovima i programima, iščitavanjem dijela njihovog sadržaja namijenjenog

⁵⁵ Lukas, *Naša domovina*, 846; Žalac, 22.

⁵⁶ Munjiza, 51.

⁵⁷ Izraz koji u djelu „Hrvatska 1918.-2008.“ koristi Ivo Goldstein kako bi imenovao ideologiju nacionalnog unitarizma sankcionirane Vidovdanskim ustavom iz 1921. Njome se priznaje „trolemeni narod“ na području Kraljevine SHS, pri čemu kompromis podrazumijeva činjenicu da unitarizam nije sasvim ispoštovan jer tri plemena jednog naroda ipak upućuju na postojanje plemenskih i pokrajinskih razlika u narodu.

⁵⁸ Munjiza, 49.

nastavi povijesti, jasno se razabire ideološki smjer u kojem su išli njegovi sastavljači: cilj nastave povijesti i nastavni sadržaji bili su pomno usklađeni s idejom troplemenog naroda Kraljevine odnosno idejom svojevrsno kompromisnog unitarizma Srba, Hrvata i Slovenaca.

S obzirom na to da je obavezno osnovnoškolsko obrazovanje u Kraljevini SHS trajalo četiri godine, nastavni plan iz 1926. iskazuje redosljed i tjednu satnicu dvanaest školskih predmeta koji su se izvodili od I. do IV. razreda. Na isti je način to učinjeno i za predmet povijesti, ondje imenovan kao „Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca“, koji se u prva dva razreda nije učio, ali zato se III. razredu izvodio dva, a u i IV. razredu tri sata tjedno.⁵⁹ U dijelu koji se tiče nastavnog programa, za svaki se predmet posebno navodi najprije njegov cilj, a potom nastavne cjeline (teme) i jedinice koje će se unutar predmeta obrađivati u određenom razredu. U nastavnom programu za Istoriju Srba, Hrvata i Slovenaca naznačen je sljedeći cilj: „Poznavanje prošlosti Srba, Hrvata i Slovenaca, buđenje nacionalnih i patriotskih osećanja.“⁶⁰ Ovakva formulacija primarnog zadatka nastave povijesti podrazumijevala je, najprije, kako od sada svaki učenik s područja Kraljevine SHS uči ne samo o prošlosti svog naroda, nego i o prošlosti preostalih dvaju konstitutivnih plemena troimenog naroda Kraljevine. Povrh toga, nije dovoljno da nastava povijesti upozna učenika s događajima koji su obilježili prošlosti triju južnoslavenskih naroda, nego mu ona treba probuditi i „nacionalna“ i „patriotska“ osjećanja, odnosno, osjećaje pripadnosti troplemenom narodu i rodoljublja. Kako se točno imao provesti taj cilj?

U nastavnome programu za III. razred, tijekom kojeg se đaci prvi put i susreću s predmetom povijesti, kreće se od najstarijih sadržaja. Tako u ovom slučaju prva nastavna cjelina glasi „Prvi istorijski narodi u ovim krajevima i uticaj njihove kulture na ove krajeve“. Iza nje slijede cjeline posvećene podjeli Slavena i dolasku Južnih Slavena „u ove krajeve“ s obilježjima njihovog života, običaja, uprave i ostalog. Nakon toga slijedi cjelina „Iz istorije prošlosti i novijih doba, naročito doba samostalnog narodnog života i pokušaja za oslobođenje i ujedinjenje sa ostalim plemenima Srba, Hrvata i Slovenaca“. Ona se najvjerojatnije bavi onim dijelovima povijesti u kojima su ova tri plemena jednog naroda funkcionirala odvojeno. Pritom, gotovo kao da se doima da autor nastavnog programa i u toj odvojenosti pronalazi zajednički put Srba, Hrvata i Slovenaca pa se vješto dodao dio s pokušajem „za oslobođenje i ujedinjenje s ostalima plemenima“. Pretposljednja nastavna cjelina za III. razred bavi se biografijama „pojedinih znatnih ljudi“ i njihovim „delima važnim po nacionalno kulturni

⁵⁹ *Nastavni program za I., II., III. i IV. razred osnovnih škola Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1926., 2.

⁶⁰ Isto, 12.

razvitak našeg naroda“. O kojim je ličnostima riječ nije navedeno, no svakako se može naslutiti da se upućuje na postojanje iznimnih pojedinaca ili možebitnih povijesnih heroja koji su svojim djelovanjem utjecali na tijek prošlosti. Posljednja je cjelina zato izrijeком posvećena prvim konkretnim povijesnim, ili bolje rečeno suvremenim, osobama: „Najvažnije o Karađorđevićima i kraljevoj porodici“. ⁶¹

Nastavni program povijesti za IV. razred donosi opsežnije sadržaje, a kako je ranije istaknuto prati to i tjedna satnica koja se s dva sata u III. razredu sada povećala na tri. Prva cjelina podrazumijeva ponavljanje i proširivanje „opšte staroslavenske istorije“ naučene u prethodnom razredu. Uz učenje o starim nazivima „za glavne naše oblasti“, ova cjelina poučava i o prvoj slavenskoj državi, knezu Samu i slavenskim vojvodama. Naredne cjeline, sve do posljednje pod naslovom „Kulturne i nacionalne prilike Srba, Hrvata i Slovenaca u XIX. stoleću“, donose sadržaje iz srpske, hrvatske i slovenske povijesti koji su se događali od srednjeg vijeka pa do spomenutog XIX. stoljeća. Da su se srpska, hrvatska i slovenska povijest za označeno razdoblje odvijale zasebnim tijekovima može se iščitati iz naslova pojedinačnih nastavnih jedinica, no naslovi većine nastavnih cjelina ipak aludiraju da su one odvijale unisono. Primjerice, u nastavnu cjelinu „Prve jugoslavenske kraljevine“ ulaze jednako i hrvatski kraljevi i Raška, kao i Bosansko kraljevstvo, Srpsko Carstvo i Dubrovačka Republika. Nadalje, cjelina „Propast i zarobljenje Srba, Hrvata i Slovenaca“ obuhvaća iz hrvatske povijesti Arpadoviće i Krbavsko polje te Mlečane u Dalmaciji, iz slovenske povijesti „Slovenci u ropstvu Nemaca“, a iz srpske povijesti od Cara Lazara i bitke na Kosovu, preko kneginje Milice do Stevana Visokog i Đurađa Brankovića. U ovu su cjelinu ušle i jedinice posvećene Crnojeviću i propasti Zete⁶² te Kralju Stjepanu Tomaševiću (Kotromaniću) i propasti Bosne. Na isti način oblikovane su i kasnije cjeline: „Pokušaji borbe za oslobođenje u starije doba“ te „Patnje Srba, Hrvata i Slovenaca pod Turcima“. ⁶³ S jedne strane, ovakva sistematizacija nastavnog programa potencijalno odražava opravdanu težnju autora da u što smislenijem redoslijedu iznese ključne događaje iz prošlosti nekad posebnih zemalja, koje sada čine jedinstveni prostor Kraljevine SHS. Međutim s druge strane, ne može se zanemariti niti mogućnost kako su autori programa ovakvim načinom njegova oblikovanja, htjeli dočarati da su naizgled veoma različite povijesti južnoslavenskih zemalja, u svakom povijesnom razdoblju bile nerazdruživo povezane.

⁶¹ *Nastavni program za I., II., III. i IV. razred osnovnih škola Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1926., 13.

⁶² Srednjovjekovna crnogorska država.

⁶³ *Nastavni program za I., II., III. i IV. razred osnovnih škola Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1926., 13.

Dok su u programu III. razreda jedine konkretne povijesne ličnosti kojima je posvećen prostor bile one iz kraljevske obitelji Karađorđević, naslovi nastavnih cjelina u programu IV. razreda obuhvaća znatno veći broj njih. Najviše ih pripada srpskoj povijesti: sveti Sava, car Lazar, kneginja Milica, Stevan Visoki, Đurađ Branković, Petar Mrkonjić i Karađorđevići, a iza njih slijede povijesne ličnosti jednako važne za sve Južne Slavene (knez Samo, Ćiril i Metod, Ljudevit Posavski i bosanski kralj Stjepan Tomašević). Od znamenitih Hrvata navedeni su Matija Gubec te Zrinski i Frankopani, a od Slovenaca nitko. Zanimljivo je da su zato prisutni Crnogorci (Crnojevići, Petrovići i Nikola Crnogorski). Navode se i strani vladari koji su bili u nekom trenutku i južnoslavenski suvereni (Kralj Otokar I. i Napoleon I.)⁶⁴ Premda se ovim povijesnim osobama ne atribuiraju ništa dodatno iz čega se može iščitati njihov iznimni povijesni značaj ili eventualne herojske karakteristike, već samo i njihovo izdvajanje može ukazivati da im se predviđa posebno mjesto u kolektivnoj memoriji. Shodno tome, može se zaključiti da prevladavanje srpskih povijesnih ličnosti ovdje ima ulogu ukazati na prethodnike Karađorđevića i legitimitet ove dinastije na čelu južnoslavenske Kraljevine.

Uzevši sve navedeno u obzir, čini se da je dominantna težnja nastavnog plana i programa iz 1926. na što praktičniji način okupiti pojedinačne povijesti Srba, Hrvata i Slovenaca, u što jedinstveniju putanju koja je naposljetku kulminirala zajedničkom državom „tropolenog naroda“. Primjetno je da su u nastavnom programu za III. razred kao jedine izrijekom navedene povijesne osobe (u tom trenutku suvremene) uvršteni Karađorđevići, kao i to da su u nastavnom programu za IV. razred najbrojnije povijesne ličnosti iz srpske povijesti. No, bez obzira na tu dominantnu srpsku notu, ovaj je nastavni program terminološki i sadržajno ispoštovao plemenske i pokrajinske razlike triju najbrojnijih naroda Kraljevine SHS, stavljajući doduše njihove zasebne povijesti u zajednički tijek. Zbog toga u nastavnom planu i programu povijesti iz 1926. jasno možemo vidjeti upliv tada aktualne ideje o troplemenom narodu na području Kraljevine.

4.2. Integralno jugoslavenstvo

Nakon što je država promijenila ime u Kraljevina Jugoslavija, 1933. godine donosi se novi nastavni plan i program za sve osnovne škole na području države. Izuzev nevelikih izmjena u fondu sati, ovaj se nije sadržajem puno razlikovao od ranije opisanog nastavnog plana i programa iz 1926.⁶⁵ Za predmet povijesti promjena se dogodila u tjednom broju sati koji se izvodi u III. razredu: umjesto dva sata, đaci sada slušaju povijest samo jedan sat

⁶⁴ *Nastavni program za I., II., III. i IV. razred osnovnih škola Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1926.*, 13.

⁶⁵ Munjiza, 49.

tjedno. Za IV. razred i dalje su zadržana tri sata u tjednu.⁶⁶ Ipak, ideološki zaokret koji se u državi dogodio po obznani Kraljeve diktature i nadijevanju jugoslavenskog imena Kraljevini, bit će itekako vidljiv u jedinstvenom nastavnom planu i programu za sve srednje škole na području Kraljevine, objavljenom 1936. godine.

Taj je nastavni plan i program imao zadaću standardizirati ne samo programe u svim jugoslavenskim srednjim školama, nego i načine rada koji će se u školama primjenjivati. Prema tome, ovaj dokument iz 1936. nosi naziv „Programi i Metodska uputstva za rad u srednjim školama“. Na samom njegovom početku, prije negoli će prijeći na konkretan plan i program, nalazi se gotovo trideset stranica poglavlja naslovljenog „Zadatak srednje škole“. U poduljem izlaganju istaknute su i pojašnjene glavne funkcije srednjoškolskog obrazovanja: moralna, intelektualna, estetska, tjelesna i nacionalna. Dok su se moralna i intelektualna funkcija imale ostvariti u sklopu cjelokupnog srednjoškolskog obrazovanja, ona estetska provodila se primarno putem književnosti te glazbene i likovne umjetnosti, a jačanje tijela i tjelesnog zdravlja odvijalo bi se putem igara i gimnastičkih vježbi u školi.⁶⁷ Snažnije od ijedne navedene istaknuta je nacionalna funkcija srednje škole. Naime, već i Zakon o srednjim školama kao značajnu ulogu srednje škole navodi pružanje učenicima temeljnog nacionalnog obrazovanja.⁶⁸ Pored toga, važnosti nacionalne funkcije srednje škole svjedoči i to da je, uz „vaspitanje karaktera učenikova na čvrstoj moralnoj osnovi“, upravo nacionalno obrazovanje „u duhu narodnog i državnog jedinstva“ ono što je zajedničko svim srednjim školama, neovisno o tipu. Prema tome, svim srednjim školama središte nastave čine predmeti zaduženi za jednoobrazno nacionalno obrazovanje: narodni jezik sa književnošću, narodna povijest i geografija Jugoslavije.⁶⁹

Osnovna zadaća nacionalnog obrazovanja prema nastavnom planu i programu iz 1936. bilo je stvoriti zajedničku nacionalnu svijest o pripadanju jugoslavenskom narodu. Putem jezika, književnosti, povijesti i geografije učenicima se trebalo ukazati na to kako cjelokupan narod na području Kraljevine Jugoslavije „bez obzira na plemena, pokrajine, dijalekte i veru“ čini „jednu etničku celinu, koja ima sve bitne osnove jedne nacionalne zajednice“.⁷⁰ Specifičan doprinos predmeta povijesti u nacionalnom obrazovanju jugoslavenskih srednjoškolaca bila je da naročito ističe kako su „najveći ljudi sva tri naša plemena“ bili

⁶⁶ Franković, 334.

⁶⁷ *Programi i metodska uputstva za rad u srednjim školama*, 1936., 5-7.

⁶⁸ *Prosvetni šematizam Kraljevine Jugoslavije*, 1-43.

⁶⁹ *Programi i metodska uputstva za rad u srednjim školama*, 21.

⁷⁰ Isto, 7-8.

ujedno i „najvatreniji apostoli našeg narodnog jedinstva, kulturnog i političkog.“⁷¹ Upravo ovaj navod iz programa daje prve naznake o karakteristikama jugoslavenskog tipa heroja, o čemu će kasnije u radu biti detaljnije riječi. Ukazivanjem na djelovanje baš takvih povijesnih ličnosti, obrazlaže se nadalje, pokazat će se učenicima kako je oduvijek u jugoslavenskom narodu postojala snažna volja da bude jedno jer je to, naglašava se, „od velikog značaja za pravilno shvatanje nacije.“⁷² Uz to, izuzetno je potrebno na nastavi upućivati na ono što je jugoslavenski narod sjedinjavalo u prošlosti i sadašnjosti, a suzbijati ono što je kod nekih dijelova naroda stvorila teška prošlost i „zlonamerni rad narodnih neprijatelja.“⁷³ Ipak, uskoro se u jednom od kasnijih odlomaka programa nedvosmisleno priznaje činjenica da su jugoslavenska plemena u prošlosti imala posebne države i živote, a posljedično i svoje posebne povijesti. Iz tog je razloga vrlo važno naglasiti, upozorava se dalje u dokumentu, da su se i tijekom tako dugih i odvojenih povijesnih života javljali pokreti za zbližavanje i ujedinjenje Jugoslavena u jednu državu. Naposljetku, zaključuje se da upravo „kruna tih zajedničkih nastojanja i želja i jeste naša današnja zajednička država.“⁷⁴ Ovime je već u uvodnom dijelu dokumenta zaokružena suština ne samo srednjih škola u Kraljevini Jugoslaviji, nego i predmeta povijesti u njima. Uklopljena u tzv. nacionalnu skupinu predmeta, čija je namjena bila nacionalno obrazovati đake, nastava povijesti imala je i specijalnu zadaću koja se može se svesti na sljedeće: isticati veličinu povijesnih ličnosti koje su djelovale u smjeru jugoslavenskog jedinstva; upućivati na one povijesne momente u kojima su se jugoslavenski narodi sjedinjavali i suzbijati njihova eventualna mimoilaženja; naglašavati da su se unatoč njihovim zasebnim povijestima, među jugoslavenskim narodima uvijek javljale težnje za ujedinjenjem što je naposljetku ostvareno formiranjem Kraljevine Jugoslavije.

Na koje se načine u nastavi povijesti imalo izvršiti gore navedene zadaće, konkretnije je razloženo u nastavnim planovima i programima. Uzevši u obzir da je, prema ranije spomenutom, povijest činila jezgru nastave u svim srednjim školama, njezina je tjedna satnica u vrstama škola koje navodi nastavni plan iz 1936. očekivano opsežna. Tako se od ukupno osam razreda koliko ih imaju realna i klasična gimnazija povijest ne uči samo u I. razredu. Satnica je pritom raspoređena na način da se u II. razredu povijest predaje dva sata tjedno, a u svim narednim razredima po tri sata tjedno. U realci, u kojoj se povijest također uči od II. do

⁷¹ *Programi i metodska uputstva za rad u srednjim školama*, 7-8.

⁷² Isto.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto, 8-9.

VIII. razreda, satnica povijesti ponešto je oskudnija i drugačije raspoređena: u II. razredu uči se dva sata tjedno, u III. i IV. tri, u V. i VI. opet dva i zatim u posljednja dva razreda iznova dolazi na tri sata u tjednu.⁷⁵

Što se nastavnog programa tiče, on je raspodijeljen na način da se cjelokupno gradivo povijesti najprije uči od II. do IV. razreda, a potom iznova i opširnije od V. do VIII. razreda. U II. razredu kada se učenici po prvi put u srednjoj školi susreću s nastavom povijesti, još uvijek nema nastavnih sadržaja iz nacionalne prošlosti. Uči se, naime, o prvim ljudskim zajednicama te Grcima i Rimljanima. Zatim, u III. i IV. razredu počinju se naizmjenično nizati nastavne cjeline svjetske i nacionalne povijesti, a cjelokupno gradivo povijesti zaokruženo je u IV. razredu nastavnim cjelinom o kolonijalnom širenju europskih sila, među kojima je i lekcija o Svjetskom ratu. Od V. do VIII. razreda, kada se povijest nanovo uči u opširnijem obliku, nastavne cjeline izmjenjuju se na isti način. Sadržaji iz nacionalne povijesti u cijelom nastavnom programu, iznose se na način gotovo istovjetan kao u prethodno analiziranom osnovnoškolskom programu iz 1926. godine. Kako je ranije predočeno, u potonjemu su nastavne cjeline naslovljene tako da se ne uvijek spojive, pojedinačne povijesti Srba, Hrvata i Slovenaca zaodijevaju u jedinstveno povijesno iskustvo. U nastavnom programu iz 1936. primjenjuje se isti obrazac, no umjesto Srba, Hrvata i Slovenaca, u naslovima nastavnih cjelina riječ je o „Jugoslavenima“ i „jugoslavenske“. Tako od najranije povijesti pa sve do suvremene Kraljevine Jugoslavije u nastavnom programu za povijest od V. Do VIII. razreda po naslovima nastavnih cjelina možemo pratiti tijek zajedničke povijesti južnoslavenskih naroda, kao i razdoblja tijekom kojih su bili međusobno razdvojeni i pod vladom različitih suverena: „Jugoslovenske zemlje pod rimskom vlašću“, „Prve Jugoslovenske države i pokršćavanje“, „Južni Sloveni i Ugarska“, „Južni Sloveni i Vizantija⁷⁶“, „Renesansa i humanizam kod Južnih Slovena“, „Južni Sloveni u doba reformacije i reakcije“, „Jugosloveni posle Mohačke bitke“, „Obrazovanje velike sile Austrije i Južni Sloveni“, „Borbe s Turcima i veze sa Južnim Slovenima“, „Južni Sloveni pod austrijskom i mletačkom vlašću“, „Napoleon i Jugosloveni“, „Preporod Jugoslovena“, „Jugoslovenski nacionalizam“, „Jugosloveni pod pritiskom Austro – ugarske“, „Borba Jugoslovena za oslobođenje“ i „Ujedinjenje Jugoslovena“.⁷⁷ Ovim načinom naslovljene su i nastavne cjeline u gradivu povijesti od II. do IV. razreda, ali u manje detaljnoj varijanti. Kao

⁷⁵ *Programi i metodska uputstva za rad u srednjim školama*, 31-32.

⁷⁶ Bizant.

⁷⁷ *Programi i metodska uputstva za rad u srednjim školama*, 1936., 169-176.

i u nastavnom programu iz 1926., pojedinačne nastavne jedinice posvećene su zasebnim povijestima Srba, Hrvata i Slovenaca u promatranom razdoblju.

Već iz jugoslavenski orijentirane terminologije u nastavnom programu iz 1936. vidljivo je zrcaljenje tada aktualne državne ideologije integralnog jugoslavenstva. Međutim, bez obzira što je to bila karakteristika cjelokupnog onovremenog javnog života, referiranje na „Jugoslavenski narod“ i „Južne Slovene“ u nastavnom programu cjelokupnog gradiva povijesti nije bila tek kozmetička promjena. Bio je to sastavni dio specifičnog doprinosa nastave povijesti nacionalnom obrazovanju učenika u jugoslavenskom duhu. U središtu poučavanja o događajima i osobama iz narodne prošlosti trebali su biti oni povijesni momenti u kojima su južnoslavenski narodi funkcionirali jedinstveno. Na razdoblja u kojima to nije bio slučaj, dakle dok su Južni Slaveni bili razjedinjeni pod različitim suverenima, referirale su se nastavne cjeline kao na faze tijekom kojih su svi Južni Slaveni jednako obilježeni: bili su jedni od drugih razdvojeni i u stagnaciji pod „narodnim neprijateljima“ dok ne dođe do idućeg njihovog zbližavanja i konačnog ujedinjenja.

4.3. Ustaški nacionalizam

Slomom Kraljevine Jugoslavije i uspostavom Nezavisne Države Hrvatske započelo se s uvođenjem radikalnih režimskih promjena koje, kako je prikazano u osmom poglavlju, nisu zaobišle ni područje prosvjete i školstva. Pritom se bez odgađanja prionulo i na temeljitu izmjenju nastavnih planova i programa „u hrvatskom i ustaškom duhu“.⁷⁸ Koje su odlike „hrvatskog i ustaškog duha“ koji je trebao prožimati nastavu i kako se to odrazilo na predmet povijesti može se ustanoviti na primjeru „Nastavne osnove za opće pučke škole, seoske i gradske produžne pučke škole“ iz 1943. godine, s fokusom na plan i program namijenjen općim pučkim školama.

Prvo, uvodno poglavlje koje prethodi nastavnome planu i programu, naslovljeno je „Opće smjernice“ i ono sažima očekivanja te zadaće opće pučke odnosno osnovne škole. U skladu s uvodnim postulatom kako pojedinčeva sreća i opstojnost proizlaze prvenstveno iz njegove povezanosti s Bogom i hrvatskim narodom te kako je pojedinac dužan sve od „Boga, obitelji, društva i hrvatskog naroda“ primljeno čuvati za buduće naraštaje, izvedene su smjernice nastave u osnovnoj školi. Osim što ona ima pomoći učeniku postići netom navedeni cilj, navodi se i kako bi osnovna škola trebala pripremiti učenika za „vriednog i stvaralačkog člana hrvatskog naroda, da bude uvijek spreman s Poglavnikom raditi i boriti se za sreću i

⁷⁸ Lukas, *Naša domovina*, 834.

blagostanje Nezavisne Države Hrvatske.“ Kako bi učenik to i postao razvijene su sljedeće smjernice nastave u općoj pučkoj školi: „1. Domoljubno i društveno odgajanje po načelima hrvatskog ustaškog pokreta, 2. vjersko i ćudoredno odgajanje, 3. obrazovanje i spremanje za život prema prilikama i potrebama zavičaja, domovine i države te 4. Razvijanje i jačanje hrvatski državljanske svijesti“. Ove smjernice, zaključuje se u tekstu, određuju jasan pravac nove škole koja „nije samo pučka, nego i hrvatska i ustaška.“⁷⁹

Uz već navedene smjernice, u dokumentu je naglašeno kako se cjelokupno osnovnoškolsko obrazovanje treba odvijati u najužoj vezi sa zavičajem, koji kao pojam obuhvaća jednako opće i duhovne karakteristika nekog kraja. Time se htjelo osigurati, stoji nadalje u tekstu, da škola ostane „narodna“.⁸⁰ Osnovna je škola u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i dalje podrazumijevala četiri razreda kroz koja se postepeno povećava broj školskih predmeta i njihova satnica. Tako su đaci u prvom razredu programom obvezani slušati četiri, u drugom razredu sedam, a u trećem i četvrtom razredu čak dvanaest školskih predmeta. Prva razlika između Nastavne osnove iz 1943. i nastavnih planova i programa monarhističke Jugoslavije jesu jezične razlike i vidno izostajanje nastavnih sadržaja sa srpskim i slovenskim, odnosno donedavnim jugoslavenskim predznakom. Rezultat je to intervencije ustaških vlasti koje su iz nastave nastojale ukloniti sve „što se protivi duhu i kulturi hrvatskoga naroda“.⁸¹ Tako se na nastavne planove i programe primijenilo uklanjanje ćirilice, „srbizama“ i „Vukovog fonetskog pravopisa“ te uvođenje hrvatskog jezika i korijenskog pravopisa.⁸² U „Naučnoj osnovi“ stoga umjesto geografije stoji „zemljopis“, a umjesto historije „poviest“.⁸³ Provelo se i izbacivanje sadržaja iz srpske i slovenske povijesti i književnosti te uvođenje mnogo opširnijeg učenja hrvatske književnosti, povijesti i geografije, zbog čega u nastavnom planu u nazivima predmeta više ne postoje predznaci koji bi upućivali na Srbe, Slovence ili Jugoslavene kao u ranijim programima u monarhističkoj Jugoslaviji.⁸⁴

Predmet povijesti, koji nacionalnu povijest sada poistovjećuje isključivo s događajima iz hrvatske prošlosti, u osnovnim školama uči se u trećem i četvrtom razredu, u oba slučaja po dva sata tjedno. Kao cilj predmeta povijesti kratko i jasno navedeno je „Upoznavanje prošlosti hrvatskog naroda i njegove vjekovne borbe za državnu samostalnost, da se time jača

⁷⁹ *Nastavna osnova za obće pučke škole, seoske i gradske produžne pučke škole*, 1943., 5.

⁸⁰ Isto, 6.

⁸¹ Lukas, *Naša domovina*, 846.

⁸² Isto.

⁸³ *Nastavna osnova za obće pučke škole, seoske i gradske produžne pučke škole*, 7.

⁸⁴ Lukas, *Naša domovina*, 846; *Nastavna osnova za obće pučke škole, seoske i gradske produžne pučke škole*, 7.

rodoljublje i shvati prava veličina stvaranja Nezavisne Države Hrvatske.“⁸⁵ Nastavni program tom se cilju prilagodio na način da je sadržaje, od najstarijih do onih najnovijih, strogo usmjerio na momente u prošlosti u kojima je prepoznat stanoviti državotvorni značaj. U nastavnom programu za treći razred to je gotovo u potpunosti izvedeno upravo isticanjem u naslovima nastavnih cjelina za državotvorni narativ pogodnih povijesnih ličnosti: vladara, banova i političara za koje se smatralo da su osigurali ili propagirali hrvatsku državnost i samostalnost. Nakon prvih dviju lekcija „1. Povijesne značajnosti kraja, u kojem je škola“ i „2. Dolazak i pokrštenje Hrvata“ nižu se cjeline posvećene znamenitim osobama uz poblize određivanje njihova značaja na sljedeći način: „Ljudevit Posavski – primjer narodne otpornosti“, „Trpimir – osnivač hrvatske dinastije“, „Tomislav – primjer državne snage“, „Zvonimir – znak hrvatske državnosti“, „Kulin ban – uzor narodnog vladara“, „ban Pavao Šubić Bribirski borac za samostalnost“ itd. Posljednje dvije cjeline naslovljene su: „dr. Ante Starčević – propovjednik hrvatskog državnog jedinstva i nezavisnosti“ i „Poglavnik dr. Ante Pavelić – vođa Ustaškog pokreta i obnovitelj Nezavisne Države Hrvatske“.⁸⁶ Nastavni program povijesti za četvrti razred naizgled podrazumijeva ponovno prolaženje cjelokupnog gradiva povijesti, no ništa ne odaje da je ono detaljnije u odnosu na treći razred, već samo da je organizirano na drugačiji način. Za razliku od ranijeg naslovljavanja nastavnih cjelina prema pojedinačnim osobama i njihovom povijesnom značaju, u programu četvrtog razreda samo su u par slučajeva naslovi cjelina posvećeni konkretnim osobama („Kralj Stjepan Tvrtko“ i „posljednji Zrinski Frankopan“), a u ostatku nekim povijesnim događajima državnopravnog značaja (npr. „Sabor u Cetinu“) ili grupama („Hrvatski knezovi“ i „Hrvatski kraljevi“). Mjestimično su konkretne osobe navedene tek u nastavnim jedinicama kao u cjelini „Hrvatski narodni pokreti“ koja se dijeli na jedinice: a) Miho Klaić i Miho Pavlinović, b) Dobrila, c) Starčević i Kvaternik i d) Radić. Posljednje dvije nastavne cjeline, kao u programu trećeg razreda, namijenjene su suvremenosti („Najnovija borba Hrvata za državnu samostalnost“ i „Poglavnik i Ustaški pokret“).⁸⁷

Neovisno o manjim oblikovnim razlikama između nastavnih sadržaja za treći razred i onih za četvrti, tendencija oblikovanja čitavog nastavnog programa za povijest u osnovnoj školi bila je jedinstvena: dočarati kontinuum državotvornih zbivanja od najranije uzete točke u povijesti (srednjovjekovne državnosti) do one krajnje u suvremenosti (ustaški ideolozi i Nezavisna Država Hrvatska). Namjera iza te težnje bila je dokazati kako je sve u hrvatskoj

⁸⁵ *Nastavna osnova za obće pučke škole, seoske i gradske produžne pučke škole*, 16.

⁸⁶ Isto, 17.

⁸⁷ Isto.

povijesti, osobito djelovanje znamenitih povijesnih ličnosti, neminovno i logično vodilo prema stvaranju Nezavisne Države Hrvatske.

5. Politike pamćenja u udžbenicima povijesti

Spoznaja kako su nastavni planovi i programi povijesti iz vremena Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske stanovitim ciljevima podredili ne samo način oblikovanja nastavnih sadržaja, nego i poimanje cjelokupnog povijesnog tijeka pretpostavljene nacionalne povijesti upozorava na važnu ulogu (nastave) povijesti za svaki od navedenih režima. Štoviše, nastava povijesti stoga bila je itekako poprište stanovite politike povijesti – kreiranja verzije prošlosti kakvom se pogoduje potrebama sadašnjosti. No, zašto baš historija i zašto baš prošlost?

5.1. Zašto Kraljevina Jugoslavija i Nezavisna Država Hrvatska trebaju povijest?

Uvidom u dostupne nastavne planove i programe povijesti, koji su nastali u razdobljima Kraljevine SHS odnosno Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske, nedvojbeno se može utvrditi kako se na sadržaje svakoga od njih, odrazila u trenutku njihova nastajanja aktualna državna ideologija. Na prvi pogled, najočitije je to već u samoj terminologiji koja se u nastavnim programima koristi, počevši već od imena predmeta povijesti. Ono što je u vremenu dok je država nosila ime Kraljevina SHS bila „istorija Srba, Hrvata i Slovenaca“, u periodu nakon što je preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju svelo se samo na „istorija“, a u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj preimenovalo u „poviest“. Pritom, u predmetu „istorije“ ideologija integralnog jugoslavenstva podrazumijevala je poučavanje o prošlosti jedinstvenog jugoslavenskog naroda na području Kraljevine s na mjestima izraženim hrvatskim, srpskim i slovenskim komponentama, dok je ideologija ustaškog pokreta u predmetu „povijesti“ podrazumijevala poučavanje primarno o sadržajima iz hrvatske prošlosti. Daljnje analitičko „spuštanje“ s razine imena predmeta na razinu nastavnih planova i programa, potvrđuje kako je nastavi povijesti u svim nastavnim planovima i programima pridano neosporno značenje: najprije ono kvantitativno iskazano tjednom satnicom u nastavnom planu, a zatim i ono kvalitativno predočeno zadanim ciljevima i specifičnim oblikovanjem nastavnih sadržaja unutar nastavnog programa.

Od povijesti se u nastavnom programu Kraljevine SHS očekivalo „Poznavanje prošlosti Srba Hrvata i Slovenaca“ te „buđenje nacionalnih i patriotskih osećanja.“ U novim okolnostima poslije 1929. godine kada je Kraljevina preuzela jugoslavensko ime i proglasila državnu ideologiju integralnog jugoslavenstva, uslijedio je znatno razrađeniji nastavni

program povijesti. Uklopljena u ranije ustanovljenu nacionalnu skupinu školskih predmeta, povijest je imala zadatak učenike obrazovati u jugoslavenskom nacionalnom duhu: veličati povijesne ličnosti koje su radile na jugoslavenskom jedinstvu, isticati povijesne momente u kojima su se jugoslavenski narodi sjedinjavali i pritom suzbijati momente njihovih razilaženja te nadalje poučavati kako su, unatoč na trenutke zasebnim životima tijekom prošlosti, jugoslavenski narodi uvijek težili ujedinjenju u ono što je najzad ostvareno formiranjem Kraljevine Jugoslavije. U nastavnom programu NDH pak kao cilj školskoj povijesti pretpostavljeno je „upoznavanje prošlosti hrvatskog naroda i njegove vjekovne borbe za državnu samostalnost, da se time jača rodoljublje i shvati prava veličina stvaranja Nezavisne Države Hrvatske.“⁸⁸ Neovisno o vidnim ideološkim razlikama, zajednička je karakteristika svim prethodno proučenim nastavnim planovima i programima namjenjivanje školskom predmetu povijesti veoma slične, specifične zadaće. Spojimo li sve te zadaće u jednu i pritom ih ogolimo od svih plemenskih, nacionalnih i državnih atributa, dobit ćemo jedinstvenu i svim ovim nastavnim programima povijesti zajedničku formulu: učenike bi putem nastave povijesti trebalo upoznati s prošlošću i probuditi im nacionalne i patriotske osjećaje, na način da ih se poučava o događajima i s njima povezanim znamenitim ličnostima, koji su i unatoč teškoćama tijekom narodne prošlosti neminovno vodili prema ostvarenju suvremene državne zajednice. Suštinski ista namjena nastavi povijesti, iako različitog ideološko predznaka, podrazumijeva postojanje značajnog kontinuiteta u promatranju svrhe nastave povijesti. Drugim riječima, potreba koju nastava povijesti treba namiriti ista – koja je ona i zašto je baš povijest odabrana kao domena u kojoj se to ima ostvariti?

Proučavajući primjer socijalističke Jugoslavije, Stefano Petrunaro mladu državu uspoređuje s malim djetetom koje, kako stasava, sve češće postavlja egzistencijalna pitanja o sebi i o svome porijeklu. Kako bi pronašlo odgovore na pitanja o svome identitetu („tko sam?“), a još i više o povijesti („odakle dolazim?“), društvo mlade socijalističke Jugoslavije oslonilo se na povjesničare. Dobivši tako važnu namjenu u traganju za odgovorima na vitalno važna pitanja mlade države, Petrunaro smatra da se na prosvjetne politike i udžbenike povijesti može gledati kao na „ključnu domenu za uobličavanje nove države“.⁸⁹ Premda se izgradnja socijalističke Jugoslavije odvijala na sebi svojstven način, sam autor napominje da je usporedba s prethodnim tranzicijama iz jednog u drugi politički sistem korisna i

⁸⁸ *Nastavna osnova za obće pučke škole, seoske i gradske produžne pučke škole*, 16.

⁸⁹ Stefano Petrunaro, „Novorođena država u potrazi za poviješću (i povjesničarima),“ u: *Desničini susreti 2009.*, ur. Drago Roksandić i ostali (Zagreb: FF press, 2011), 122.

primjenjiva, osvrćući se pritom i na Kraljevinu Jugoslaviju.⁹⁰ Kako bi u ime države i nacije odgovorila na pitanje „odakle sam?“ povijest ponire u prošlost i od „tamo“ se natrag u sadašnjost vraća s čitavim novim teorijama, istinama ili čak tradicijama, ako je suditi prema idejama Erica Hobsbawma i Terencea Rangera. Ova su dvojica autora predstavili pojam „izmišljene tradicije“, prema kojoj se u sadašnjosti konstruiraju, formalno uspostavljaju i zapravo potpuno izmišljaju tradicije kako bi se putem njih ostvario željeni kontinuitet s poviješću i prošlošću.⁹¹ Oni razlikuju tri vrste izmišljenih tradicija: tradicije koje simboliziraju ili uspostavljaju članstvo ili koheziju stvarne ili umjetne zajednice, zatim one koje „uspostavljaju ili legitimiziraju institucije, statuse ili odnose identiteta“ te one kojima je namjera postići socijalizaciju. Napominje se da u nekoj mjeri vrijedi pravilo prevladavanja prvog tipa izmišljenih tradicija, a da se preostala dva tipa posljedično podrazumijevaju, što kao dobar primjer može potvrditi slučaj nacije.⁹² U kontekstu ovoga rada pojam izmišljene tradicije, na način na koji ga definiraju Hobsbawm i Ranger, poveziv je s onime što su podjednako htjele postići i Kraljevina SHS/Kraljevina Jugoslavija te nakon nje Nezavisna Država Hrvatska. Obje su u trenutku kreiranja nastavnih programa povijesti bile mlade države s posve novom državnim ideologijom u odnosu na onu koja je prethodila. Poučavanje o zajedničkoj prošlosti bilo je jedno od sredstava socijalizacije učenika u skladu s vrijednostima aktualne ideologije i njihovog kasnijeg povezivanja u naciju – troplemenu, jugoslavensku, hrvatsku. Napokon, i nastavni programi povijesti Kraljevine Jugoslavije i NDH među ciljevima izričito navode formiranje „jugoslavenskog građanina, upoznata sa odgovornošću i dužnostima koje od njega zahteva društvo i država“ odnosno „razvijanje i jačanje hrvatske državljanske svijesti“.⁹³

Među mnogim načinima na koje se mogu izmisliti tradicije u prošlosti, kako bi poslužile sadašnjim svrhama, Hobsbawm i Ranger navode i izmišljanje povijesnog kontinuiteta. Primjerice, izmišljanjem neke davne prošlosti koja se unutar stvarnog povijesnog kontinuiteta nije ni dogodila, pri čemu se njezini kreatori nerijetko služe polu - fikcijom ili čak prijevarom.⁹⁴ Možda ne potpuno krivotvorenje, ali u izvjesnoj mjeri svakako manipulativno oblikovanje povijesnog kontinuiteta možemo vidjeti kao dominantnu tehniku u svim proučavanim nastavnim programima povijesti. Kako je već ranije spomenuto, svaki sa

⁹⁰ Stefano Petrungaro, „Novorođena država u potrazi za poviješću (i povjesničarima)“, 135.

⁹¹ Eric Hobsbawm i Terence Ranger, ur., *Izmišljanje tradicije* (Beograd: Biblioteka XX. Vek, 2011) 5-7.

⁹² Isto, 18.

⁹³ *Programi i metodska uputstva za rad u srednjim školama*, 1936., 181; *Nastavna osnova za obće pučke škole, seoske i gradske produžne pučke škole*, 5.

⁹⁴ Hobsbawm i Ranger, *Izmišljanje tradicije*, 14.

svojim jedinstvenim repertoarom nacionalnih atributa, nastavni programi oblikuju tijekom narodne prošlosti kao gotovo neprekinutu nisku zbivanja koja neminovno vodi ka aktualnom državnom uređenju. Iskrivljanju povijesnog kontinuiteta pritom je doprinosilo i opisivanje prošlih događaja u duhu suvremenog političkog diskursa, što je na mjestima rezultiralo upadljivim anakronizmima: primjerice, spomen kneza Branimira u nastavnom programu povijesti iz vremena NDH kao „utemeljitelja hrvatske nezavisnosti“ ili „prva Kraljevina Srba i Hrvata pod Tvrtkom I.“ u nastavnom programu povijesti Kraljevine Jugoslavije.

5.2. Historija⁹⁵ – domena kolektivnog pamćenja

Školski predmet povijesti novoustanovljenom državnom režimu predstavlja iznimno podatno sredstvo za njegovu legitimaciju. Tako su i prosvjetne vlasti Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske u nastavnim sadržajima povijesti prepoznale politički potencijal i dodijelile joj ciljeve od državne važnosti. Premda iz analize nastavnih planova i programa povijesti možemo iščitati namjere političkih elita odnosno tvoraca određenih politika povijesti, one ostaju tek mrtvo slovo na papiru nastavnih programa i udžbenika povijesti sve dok ih se aktivno ne primijeni, odnosno – dok ih se ne zapamti.

Zato, da bismo posve razumjeli i objasnili međuigru prošlosti i sadašnjosti koja se odvija u nastavnim programima i udžbenicima povijesti, a potom i njezinu usmjerenost prema zajednici kojoj je namijenjeno da ju zapamti, potrebno ju je razmotriti u okviru širih društvenih fenomena: sjećanja i pamćenja. Poimano na individualnoj razini, sjećanje se definira kao proces kojim u svijesti obnavljamo predodžbu prošlih doživljaja, a pamćenje kao proces kojim usvajamo i u svijesti zadržavamo neke nove sadržaje. Govoreći o sjećanju i pamćenju na razini grupe koju čini više ljudi, razlikuju se kolektivno sjećanje kao niz uspomena koji dijeli neka zajednica i kolektivno pamćenje koje se odnosi na „aktivnu praksu oblikovanja, strukturiranja i reorganiziranja sjećanja“.⁹⁶ Stavivši u drugi plan (neurofizičku) osnovu pamćenja, Maurice Halbwachs razvio je teoriju po kojoj se niti jedno individualno pamćenje ne može razviti bez društva.⁹⁷ Halbwachs, naime, tvrdi kako pojedinac sudjeluje u dvije vrste pamćenja: prva podrazumijeva uspomene iz njegova osobnog života koje, čak i onda kada ih dijeli s drugim ljudima, pojedinac sagledava samo u onom aspektu u kojem ga one razlikuje od drugih. Istovremeno, pojedinac kao član grupe sudjeluje i u prisjećanju te održavanju uspomena koja pripadaju grupi. Te se dvije vrste pamćenja prema autoru nerijetko

⁹⁵ Izrazom se ograničavam na samu znanost, naspram pojmu „povijest“ koji obuhvaća cjelokupnu prošlu zbilju.

⁹⁶ Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, ur., *Kultura pamćenja i historija*, 17.

⁹⁷ Isto, 52.

preklapaju. Naime, individualno se pamćenje, kako bi popunilo eventualne praznine ili osvježilo neku uspomenu, oslanja na kolektivno pamćenje i pritom, uzevši što mu je potrebno, prisvaja vanjski doprinos i vraća u svoj individualni put. U drugu ruku kolektivno pamćenje, premda unutar sebe podrazumijeva individualna pamćenja, s njima se ne poklapa: ono se razvija sukladno vlastitim zakonitostima, a onda kada u njega i dospiju koje pojedinačne uspomene, one se vrlo brzo prilagode cjelini kolektivnog pamćenja u kojem su se našle.⁹⁸

Takav odnos između individualnog i kolektivnog pamćenja, u kojem potonje „vodi glavnu riječ“, odvija sve dok ima živućih ljudi koji određenu uspomenu prenose i održavaju. Kada umre i posljednja osoba koja je čuvala neku zajedničku uspomenu, tada se kolektivno pamćenje gasi i nastupa historijsko pamćenje. Drugim riječima, historija za Halbwachsa počinje tamo gdje živo svjedočanstvo prestaje, zato da bi ga ona zapisivanjem spasila i fiksirala.⁹⁹ U takvom odnosu historija kao da ostvaruje stanovitu nadmoć nad prošlošću jer povjesničari postaju prenositelji izgubljenog kolektivnog pamćenja neke grupe, nacije i sl.¹⁰⁰ Suprotno predmodernom poimanju, Pierre Nora smatra ne samo kako kolektivno pamćenje i historija nisu istovjetni, nego i to da su povjesničari daleko od objektivnih i sveznajućih izaslanika iščezlog sjećanja. Pritom postavlja pitanja: otkuda im legitimitet za to? Govore li u ime „znanosti“?¹⁰¹ Prema istome autoru, povjesničare bi umjesto kao tumače i jamce općeg kolektivnog pamćenja, trebalo shvatiti kao još jednu od mnogih grupa koja ima svoje vlastito kolektivno pamćenje – ujedno i jedino koje su ikada mogli izražavati.¹⁰² U tom smislu, autor želi poručiti da bismo povjesničare u pogledu oblikovanja sjećanja i pamćenja trebali poimati ne kao nadređenu grupu, već kao ravnopravnu svim ostalim grupama ljudi koje nose određeno sjećanje odnosno pamćenje.

Spoznaja kako historija nije sinonim za kolektivno pamćenje danas je prihvaćeno i unutar same znanosti: ona se, bez obzira na nekoć povlaštenu status koji je proizlazio iz toga što se profesionalno bavi istraživanjem i propisivanjem znanja o prošlim događajima, danas poima kao jedno među mnogim mjestima na kojima se proizvode značenja povezana s prošlošću, a prema tome i kao podređeni pojam te područje kolektivnog pamćenja.¹⁰³ Uzevši kako se kolektivno pamćenje odnosi i na pamćenje većih kolektiva, poput države i nacije,

⁹⁸ Maurice Halbwachs, „Kolektivno i istorijsko pamćenje,“ u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, ur. Michal Sladeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović (Beograd: Zavod za udžbenike, 2015), 29-30.

⁹⁹ Halbwachs 2015, 52.

¹⁰⁰ Pierre Nora, „Pamćenje istorije, pamćenje istoričara,“ u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, 283.

¹⁰¹ Isto, 285.

¹⁰² Isto, 291.

¹⁰³ Brkljačić i Prlenda 2006, 10.

pitanje „što i kako pamtiti?“ dobiva nadasve i politički značaj. U izgradnji kolektivnog pamćenja ne sudjeluje stoga samo historija, nego i država, visoka politika, mediji te institucije obrazovnog i kulturnog karaktera. Svaka od sfera pritom nastoji ostvariti utjecaj na to kako će izgledati kolektivno pamćenje na službenoj i državnoj razini, a mehanizam kojim se to nastoji postići podrazumijeva se pod pojmom politike pamćenja.¹⁰⁴

Uporišta tih različitih politika pamćenja nalazimo u šarolikom nizu u koji ulaze arhivi, muzeji, spomenici, povijesni romani, čak i spomenute izmišljene tradicije, te još mnogo toga što autorice Brkljačić i Prlenda nazivaju „medijima politički motivirane komunikacije sadašnjosti s nestalim svijetom“.¹⁰⁵ U tom svjetlu, sasvim sigurno možemo proučavati i nastavne planove i programe povijesti te pripadajuće im udžbenike.

Podjednako u nastavnim programima povijesti Kraljevine SHS/Jugoslavije, kao i u onima Nezavisne Države Hrvatske, očigledno je interferiranje tada aktualnih politika pamćenja. Kako je ranije dokazano, cjelokupno oblikovanje njihova sadržaja bilo je podređeno ostvarenju suvremenih nacionalnih ciljeva koji su se imali provesti oslanjanjem na sadržaje iz nacionalne prošlosti. Time su nastavni programi, a posljedično i udžbenici povijesti koji su propisane ciljeve trebali dalje operacionalizirati, od predmeta posve funkcionalne namjene postali poprište aktualne politike pamćenja s pomno odabranim varijantama prošlosti koje legitimiraju ondašnje državno uređenje. Takav „preobražaj“ nije tekao spontano: bio je usmjeren ka učenicima kao budućim punopravnim članovima nacionalne zajednice, napisan od ruke povjesničara i naručen prema želji prosvjetnih vlasti. Ovakva, kako ju Pierre Nora naziva „igra pamćenja i povijesti“, od nastavnih programa i udžbenika povijesti stvorila je tzv. mjesta pamćenja.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Anja Grgurinović, „Kolektivno sjećanje i politika pamćenja – razgovor s Branimirom Jankovićem,“ Mreža antifašistkinja Zagreba, pristup 16.8.2022., <http://www.maz.hr/2018/01/02/kolektivno-sjecanje-politika-pamcenja-razgovor-s-branimirom-jankovicem/>

¹⁰⁵ Brkljačić i Prlenda 2006, 11.

¹⁰⁶ Pierre Nora, „Između pamćenja i historije. Problematika mjesta,“ u: Kultura pamćenja i historija, 36-43.

5.3. Heroji kao „ambasadori“ politike pamćenja u udžbenicima povijesti

Ciljeve koje su najprije nastavni programi povijesti Kraljevine SHS/ Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske, trebali su potom sadržajno razraditi i udžbenici. Kako je istaknuto, specifična je i dijeljena karakteristika svih proučavanih nastavnih programa nizanje nastavnih cjelina u prividno neprekinut povijesni tijek, koji je od najranije povijesti vodio do ostvarenja suvremene državne zajednice. Pritom je uočljiva programima još jedna zajednička karakteristika: pri stvaranju privida povijesnog kontinuiteta isticani su ne samo povijesni događaji, nego i konkretne povijesne ličnosti. Kako je ranije u radu istaknuto, nastavni program iz doba Kraljevine Jugoslavije u metodskim je uputama čak izričito nalagao isticanje u nastavi povijesnih ličnosti koje su djelovale u smjeru jugoslavenskog ujedinjenja, a onaj iz vremena NDH većinu je nastavnih cjelina posvetio upravo osobama iz redova vladara i političara. Očekivano, spomenuti su se nastavni programi međusobno razlikovali pri odabiru osoba kojima će pokloniti veću pozornost, a samim time i pripisani značaj. Dok je manje ili više istaknuto mjesto u nastavnom programu signaliziralo koje povijesne ličnosti (ne) treba zapamtiti, udžbenik je putem konkretnijih naracija upućivao - kako ih treba zapamtiti. Jasna je indikacija stoga kako je i prikaz povijesnih ličnosti, pa čak i skupina, te ocjena njihovog djelovanja u prošlosti mogla poslužiti kao još jedno od sredstava politike pamćenja u nastavnim sadržajima povijesti. Dakako, neovisno o tome imaju li povijesne ličnosti i skupine unutar udžbeničkih prikaza izrazite herojske ili izrazite antiherojske karakteristike, one i kao nositelji minimalno pozitivno ili negativno konotiranog povijesnog djelovanja i karaktera predstavljaju indikator politike pamćenja i faktor povijesnog (dis)kontinuiteta. Prema tome, i ovakve se „ne-posve-heroje“ ili „ne-posve-antiheroje“ uključuje u predmet ovoga istraživanja.

Bilo da je riječ o događajima ili povijesnim osobama, pod gotovo neizbježnom pojavom koja prati njihovo opisivanje unutar udžbenika povijesti, podrazumijeva se i pripisivanje određenih vrijednosti i predodžbi koje uvjetuju najprije percepciju, a onda i način na koji će se oni kasnije dugoročno pamtili.¹⁰⁷ Polazeći za pretpostavkom da su se manipulacija povijesnim kontinuitetom te anakroni diskurs iz nastavnih planova i programa Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske translaterali i na sadržaje njihovih udžbenika, otvorena je i mogućnost kako će spomenuta tendencija pripisivanja predodžbi ondje biti izuzetno naglašena: pozitivno ako je u pitanju osoba koja je svojim djelovanjem

¹⁰⁷ Maciej Czerwinski, *Naracije i znakovi : hrvatske i srpske sinteze nacionalne povijesti* (Zagreb: Srednja Europa, 2015), 84 i 223. Prema: Valentina Krušelj, „Prikaz zrinško-frankopanske urote u hrvatskim udžbenicima povijesti od 1918. do danas“ (Diplomski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2018), 4.

može dovesti u vezu sa suvremenim političkim sustavom, odnosno negativno, ako je riječ o osobi čije je djelovanje odražavalo posve suprotne vrijednosti suvremenom političkom sustavu. Kada je riječ o povijesnim osobama i kolektivima kojima pripisane vrijednosti mogu biti čak i pretjerano pozitivno odnosno negativno konotirane, tada udžbenike povijesti gotovo da možemo promatrati kao „obitavališta“ heroja i antiheroja. No, koja bi bila njihova namjena u udžbenicima povijesti Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske?

Premda ćemo heroje uobičajeno poistovjetiti s nositeljima nadnaravnih sposobnosti i plemenitosti koji nastanjuju mitove i pučku predaju, njihova pojava i namjena nije omeđena ovim svjetovima. Mitološki elementi, a među njima i heroji, svoju su funkciju mijenjali kroz vrijeme, no oni i dalje prenose vjerovanja naših predaka. Dakako, ne u smislu pojašnjavanja nastanka svemira, ali u suptilnim oblicima prisutni su u raznim sferama današnjeg društva.¹⁰⁸ Proučavanje heroja kao konstrukta određenog vremena te njegovo uspoređivanje s mitološkim herojem javilo se u 19. stoljeću. Tip povijesnog heroja odnosio se na živu osobu, a ne izmišljenog lika iz mitova i legendi.¹⁰⁹ Rezultat takvog pristupa proučavanju heroja je i djelo Thomasa Carlylea iz 1841. „O herojima, obožavanju heroja i herojskom u povijesti“ u kojemu je kroz šest predavanja odnosno kategorija (Heroj kao božanstvo; kao prorok; kao pjesnik; kao duhovnik; kao književnik; kralj) analizirao povijesne heroje i njihovu sposobnost da promijene tijek povijesti.¹¹⁰ Zajednička im značajka njihova sposobnost da ne vide stvari kao što to rade drugi ljudi, već da uoče ono što je izvan same stvarnosti.¹¹¹ Prešavši tako iz božanske, onostrane sfere i nastanivši se među ljude u fizičkom obliku, heroji su postali dionici društva. Za Friedricha Nietzschea i Herberta Spencera, heroji su proizvod društva kojem pripadaju, zbog čega smatraju da ne treba slaviti samo heroje osobno nego i ostatak društva iz kojega su potekli. Neki su autori pristajali pak uz srednji put, odnosno ideju božanske i društvene uvjetovanosti nastanka herojstva: podjednako snažni karakter iznimnog pojedinca i specifično ozračje u društvu potrebni da se izrodi heroj. Tako je i Hegelov „Veliki čovjek“ motiviran osobnim razlozima, no svojim djelima ostvaruje dobrobit za svoje društvo.¹¹² U svakome od navedenih slučajeva, heroje među povijesnim ličnostima gotovo da ni ne možemo promatrati izolirano od zajednice kojoj pripadaju. Kakva je stoga njihova uzajamna veza?

¹⁰⁸ Simona Klaus, „Heroes in Virtual Space,“ *Studia ethnologica Croatica* 22 (2010), 362.

¹⁰⁹ Isto, 369.

¹¹⁰ Thomas Carlyle, *O herojima*.

¹¹¹ Robert A. Segal, *Hero Myths: A Reader*. (Malden: Blackwell), 1-2. Prema: Klaus 2010, 369.

¹¹² Segal 2005, 39. Prema: Klaus 2010, 370.

Prema mišljenju autora djela „Heroji i herojski kultovi Latinske Amerike“ Samuelu Brunku i Benu Fallawu, heroj je osoba kojoj ostali članovi zajednice pripisuju nevjerojatnu hrabrost, talent i ostale plemenite, gotovo božanske osobine. Osim toga, heroj zauzima i važno mjesto u kulturi te zajednice. Kao nezaobilaznu karakteristiku svakog heroja autori ističu karizmu koja podrazumijeva stanovitu pojedinčevu vrlinu, obdarenost natprirodnim, nadljudskim ili, u najmanju ruku, rijetko viđenim moćima ili kvalitetama. Karizma je ono što pojedinca koji ju ima najzad izdvaja među običnim ljudima, ali i ono što heroja čini herojem.¹¹³ Kakve pak zajednice trebaju heroje? Nadalje prema Brunku i Fallawu, podjednako živi i oni već umrli heroji služe kao svojevrsno „kulturalno ljepilo“ koje pomaže povezati razne tipove zajednica pa tako i onu nacionalnu. Naime, pripadnici nacionalne zajednice u nastajanju, uobičajeno i upravo putem zajedničkih predaka, heroja iz nacionalne prošlosti ustanovljuju kako dijele kulturna obilježja i povijesne događaje sa svim ostalim pripadnicima nacionalne zajednice. Upotreba tih davnih i ne više živih heroja pomaže i pojednostaviti suviše veliku i kompleksnu zajednicu kao što je nacija: ne može se očekivati da se svi njezini pripadnici poznaju kao u kakvome malome mjestu, stoga heroji pomažu velikom broju ljudi da se identificiraju s nacijom i prihvate njezine osnovne principe i zakone. Posljedično, ovo rezultira sve većim jedinstvom u zajednici, zbog čega se ne treba čuditi kako u svemu tome korist vide i vladajuće strukture. Korist koja za državu proizlazi iz ideje jedinstvenog nacionalnog identiteta, čiji razvoj potpomažu i heroji, jest kohezija ljudi koji, što su sa zajednicom povezani, to su i pokorniji te je njima lakše je vladati, nego s onima koji to nisu.¹¹⁴

Uzevši stoga kako herojske ličnosti, čak i one koje već odavno pripadaju prošlosti, prema tvrdnjama autora Brunka i Fallawa mogu biti od iznimne koristi za uspostavu jedinstvenog nacionalnog identiteta i kohezije u nacionalnim zajednicama, jasnije postaje zašto bi se potreba za herojima javljala i u Kraljevini Jugoslaviji te Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Obje podjednako željne da ustanove jedinstvo i koheziju u svojim mladim nacijama, ove su države već u svojim nastavnim planovima i programima svrhu predmeta povijesti podredile upravo obrazovanju u nacionalnom duhu. Tome je, kako smo mogli ranije vidjeti, bio podređen specifično oblikovan povijesni tijek, značajno usmjeravan djelovanjem različitih povijesnih ličnosti i skupina. Takvo shvaćanje dobro prikazuje nastavni program povijesti Kraljevine Jugoslavije iz 1936. koji je istaknuo opozicijski par „apostola narodnog jedinstva“ i „narodnih neprijatelja“ kao ključnih faktora koji su usmjeravali tijek povijesti.

¹¹³ Brunk i Fallaw, *Heroes & Hero Cults*, 1-2.

¹¹⁴ Isto, 3.

Prikaz povijesnih osoba i kolektiva u udžbenicima povijesti možemo stoga poimati i kao uporišta tom zamišljenom tijeku povijesti koji vodi do suvremene jugoslavenske odnosno ustaške države. Ne bi li dakle poduprle i „dokazale“ baš takav povijesni tijek, povijesne ličnosti i skupine u udžbeničkim prikazima zadobivaju i herojsko ili antiherojsko naličje. Prema tome, (anti)heroji mogu pronaći svoju namjenu i u udžbenicima povijesti. Autor Sidney Hook zastupa tako ideju kako su heroji, podjednako u antičkim kulturama kao i onim modernim, bili i ostali praktična sredstva pomoću kojih se one najmlađe poučavalo o povijesti njihove nacije. Međutim, daleko od samo plastičnih primjera putem kojih se djeci mogu pojasniti apstraktni pojmovi poput nacije, heroje se u obrazovnim procesima koristi i kao alat za oblikovanje stavova mladih ljudi.¹¹⁵ Svojstva koja će se nadalje u analizi udžbenika Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske promatrati kao herojska bit će ona kojima su određeni povijesni pojedinac ili skupina osobito blagotvorno djelovali na jugoslavensko narodno jedinstvo odnosno hrvatsku državnu samosvojnost. S druge strane, kao antiherojska svojstva bit će poimana ona kojima su pak povijesne ličnosti ili skupine imale pretpostavljeni negativan učinak na navedene središnje vrijednosti dvaju promatranih ideologija.

6. Heroji i antiheroji jugoslavenskog jedinstva

Povijesni tijek zbivanja u pretpostavljenoj zajedničkoj prošlosti jugoslavenskog naroda, prema nastavnom programu iz 1936. godine, podrazumijevao je naizmjenične faze razdvojenosti južnoslavenskih plemena, odnosno, njihovog zbližavanja koje je kulminiralo osnutkom zajedničke Kraljevine 1918. godine. Učenici su, kako bi razvili svoju nacionalnu jugoslavensku svijest, trebali podjednako zapamtiti „najvatrenije apostole narodnog jedinstva, kulturnog i političkog“ koji su zaslužni za ujedinjavanje, ali i „narodne neprijatelje“ koji su ga kroz prošlost otežavali.

¹¹⁵ Sidney Hook, *The hero in history: a study in limitation and possibility* (Boston: Beacon Press, 1955), 8.

6.1. Najraniji stvaratelji jugoslavenskog jedinstva

Govoreći o najranijoj povijesti Srba, Hrvata i Slovenaca odnosno Jugoslovena, prve stranice sadržaja svih proučavanih udžbenika na svojevrsan način priznaju postojanje isprva odvojenih povijesti triju plemena. U udžbeniku autora Stjepana Srkulja iz 1921. godine, kao tomu izričit razlog navodi se nepovoljan i nepovezan geografski smještaj koji je „jednojezični narod“ rastavio u više nezavisnih skupina, uz pretpostavku: „da su se ti Slaveni, od kojih su izašla tri plemena naša, kojim slučajem smjestili u kojem geografski jedinstvenom kraju, imao bi naš narod već davno jednu državu, a potom jedno ime i jednu povijest.“¹¹⁶ U udžbeniku istoga autora iz 1933. također stoji „pa ipak nisu Hrvati i Srbi, i pored svoga jezičnog i kulturnog jedinstva, stvorili jedne države“ opravdajući to, kao i raniji udžbenik, geografskim neprilikama, ali i time da su se „u zemljama gdje su se smjestili Hrvati i Srbi ukrštavale dvije kulture i dva svijeta: istočni grčki i zapadni latinski“.¹¹⁷

Međutim, ono što su u počecima nepovoljni vanjski utjecaji osujetili, imale su u djelo provesti iznimne ili čak herojske povijesne ličnosti. Prvi u tom nizu bio je knez Ljudevit Posavski. Premda su Srkuljevi udžbenici iz 1921. i 1924. njegovo povijesno djelovanje svele tek na spomen, u Jakićevom udžbeniku iz 1926. u uvodnome predstavljaju Ljudevita Posavskog kao kneza Panonske Hrvatske, stoji kako je on „krivim okom gledao, kako franački namjesnik i njegovi ljudi objesno i okrutno tlače hrvatski narod“ nakon čega se on „baci svom dušom na veliko djelo oslobođenja.“¹¹⁸ U daljnjem širenju njegova ustanka, navodi se u idućim recima istog udžbenika, Ljudevit je „okupio oko sebe velik dio Hrvata, Slovenaca i neka srpska plemena uz Dunav i bio je već na putu da stvori prvu narodnu državu Hrvata, Slovenaca i Srba“.¹¹⁹ Važno mjesto u pamćenju herojstva Ljudevita Posavskog predvidio je i Srkuljev udžbenik iz 1935. godine nazivajući Ljudevita „prvim jugoslovenskim vladarom“ koji je najprije digao ustanak jer su „franački markgrofi činili strašne zulume Hrvatima u Panonskoj Hrvatskoj“, a potom započeo tešku borbu za oslobođenje u koju je pozvao „sve južne Slovene od Soče do Timoka da se dignu na Franke“.¹²⁰ Gotovo bez razlike u odnosu na njegov udžbenik iz 1926. godine, Živko Jakić je u udžbeniku iz 1935. Ljudevita Posavskog

¹¹⁶ Stjepan Srkulj, *Povijest, Hrvata, Srba i Slovenaca*, sv.1. (Zagreb: St. Kugli, 1921), 11.

¹¹⁷ Isti, *Istorija srednjega vijeka za III. razred realnih i klasičnih gimnazija i realka* (Zagreb: St. Kugli, 1933), 18.

¹¹⁸ Živko Jakić, *Povijest Srba, Hrvata i Slovenaca*, dio 1. (Zagreb: Narodna knjižnica, 1926), 28 – 29.

¹¹⁹ Jakić, *Povijest Srba, Hrvata i Slovenaca*, dio 1., 1926, 29.

¹²⁰ Srkulj, *Istorija srednjega vijeka*, 27.

nanovo prikazao kao spasitelja od franačkog ugnjetavanja, uz ipak očitu razliku: Ljudevit je u ovome udžbeniku bio „na putu da stvori prvu veliku državu Južnih Slavena“.¹²¹

Ranu težnju za stvaranjem zajedničke države Južnih Slavena ova skupina udžbenika pripisuje i Tvrtku I. Kotromaniću, prema današnjoj historiografiji bosanskome kralju. Tako u udžbeniku iz 1921. pod poglavljem naslovljenim „Pokušaj da se od zemalja hrvatskih i srpskih stvori jedna država“ stoji kako je najveći bosanski kralj Stjepan Tvrtko I. naumio steći hrvatsko kraljevstvo i pridružiti mu rastrkane srpske zemlje, htjedeći spriječiti „da postanu plijen Turčinu“.¹²² Međutim, ne doživjevši da ostvari tu namjeru, Srkulj ocjenjuje kako je s njime propao i pokušaj „da se stvori jaka jedinstvena nacionalna država, koja bi okupila sve sinove jednoga jezika, a stala bi na put da ne prodaje prodiru mađarska moć na Balkan“.¹²³ U udžbeniku istoga autora iz 1926. stoji kako je Tvrtkova namjera bila stvoriti jaku državu koja bi obuhvaćala hrvatski i srpski narod s Bosnom kao središtem.¹²⁴ Jakićev pak udžbenik iz 1926. ustvrđuje kako je Tvrtko samim time što je pod svojim vlašću okupio veliki dio hrvatskog i srpskog plemena, ustvari stvorio „prvu državu Hrvata i Srba“.¹²⁵ Kako je Tvrtko I. imao biti upamćen prema udžbenicima iz doba Kraljevine Jugoslavije? U Srkuljevu udžbeniku iz 1933. nema izmjene u prikazu Tvrtka I. i uz njega povezanoj terminologiji u odnosu na ranija dva udžbenika, no Jakićev udžbenik iz 1935. i ovoga se puta spremno prilagodio jugoslavenskom unitarističkom diskursu. Naime, ondje nije bilo riječi o Bosni kao središtu hrvatske i srpske države, nego one jugoslavenske. Zato što je postao kraljem Hrvatske i Dalmacije, oko svoga žezla okupio veliki dio Hrvata i Srba te time stvorio veliku narodnu državu, za Jakića je Tvrtko I. „u našoj prošlosti jedan od najznamenitijih vladara“.¹²⁶ U navedenim primjerima vidljivo je kako se herojstvo ili u najmanju ruku izuzetnost navedenih figura sjećanja konceptualizira s obzirom na njihove osvajačke podvige kojima je pripisan nadasve jugoslavenski i politički karakter.

¹²¹ Živko Jakić, *Povijest Jugoslavije s općom historijom za III. razred srednjih i njima sličnim školama*, dio 1, (Zagreb: Komisionalna naklada Narodne knjižnice, 1935), 26.

¹²² Srkulj, *Povijest, Hrvata, Srba i Slovenaca*, sv.1., 1921, 82.

¹²³ Isto, 85.

¹²⁴ Stjepan Srkulj, *Povijest Srba, Hrvata i Slovenaca za niže razrede srednjih škola* (Zagreb: St. Kugli, 1924), 63.

¹²⁵ Jakić, *Povijest Srba, Hrvata i Slovenaca*, dio 1., 1926, 112.

¹²⁶ Jakić, *Povijest Jugoslavije s općom historijom*, dio 1, 1935., 94.

6.2. Narodni neprijatelji i sprječavatelji jugoslavenskog jedinstva

Uz iznimne pojedince u čije se zasluge ubrajaju prva politička zbližavanja Južnih Slavena, štoviše i prve konkretne nacionalne države, jugoslavenski udžbenici povijesti upućuju na pamćenje i onih povijesnih lica i skupina čije je djelovanje imalo posve drugačiji učinak po Južne Slavene. Bili su to, kako je već u nastavnom programu iz 1936. napomenuto, svakovrsni „narodni neprijatelji“ koji su svojim postupcima priječili jedinstvo Južnih Slavena. Tko su manje istaknuti i manje poželjni, ili čak antiheroji jugoslavenske povijesti?

Dugi dio svoje pretpostavljene zajedničke povijesti Južni Slaveni proveli su razdvojeni pod različitim suverenima. Međutim, i tijekom tih perioda razdvojenosti Južni su Slaveni, kako insinuiraju nastavni programi povijesti iz 1926. i 1933. godine, svejednako pokazivali težnje za ujedinjenjem. Autori udžbenika iz vremena Kraljevine Jugoslavije svojski su se stoga potrudili da prikaz različitih suverena bude zapravo prikaz „narodnih neprijatelja“, antiheroja koji su Južnim Slavenima upravljali grubo i protivno njihovoj volji. Tako, primjerice, Srkuljev udžbenik iz 1921. u opisu mletačkog gospodstva u Dalmaciji navodi kako su odnosi između dalmatinskih plemića i građana „rijetko bili snošljivi, no svađali su se jer ih je na to jarila Venecija“. Osim što su prema autoru dakle zavojevali sukobe među stanovnicima Dalmacije, navedeno je i kako su Mlečani u Dalmaciji prvenstveno vidjeli „kravu muzaru“.¹²⁷ Osim Mlečana, prema sadržaju Jakićevih udžbenika iz 1926., 1935. i 1940. godine, slavenski stanovnici Dalmacije bili su žrtvom i „Dalmatinskih Latina“, romanskog stanovništva koje je potpadanjem bizantske Dalmacije pod vlast Kralja Tomislava „sijalo razdor u državi“ zato što su „uvijek mrzili Slavene“ i voljeli „Bizant i Dalmaciju više negoli hrvatsku državu“. Bili su oni „uvijek u dogovoru s neprijateljima Hrvata, bilo s Mlečanima, bilo s Mađarima.“¹²⁸

Što se tiče pak višestoljetnog odnosa Južnih Slavena (primarno Hrvata) s Mađarima, prema Jakićevoj ocjeni to je političko zbližavanje već u početku nanijelo štetu jer su se Hrvati „udaljili time još jače od svoje braće Srba“.¹²⁹ Prema udžbeničkim sadržajima daljnjeg višestoljetnog odnosa Južnih Slavena i Mađara, potonji su ne samo nastavili ometati južnoslavensko jedinstvo nego su prikazani i kao nositelji priličnog broja karakternih mana: prevrtljivosti, sklonosti spletkarenju i nemilosrdnosti. U udžbeniku iz 1935. tako stoji da su se sve do Karlovačkog mira Hrvati i Mađari zajednički borili protiv bečke centralizacije i protiv Osmanlija, zato da bi po prestanku osmanlijskih napada promijenili politiku prema Hrvatima i

¹²⁷ Stjepan Srkulj, *Povijest, Hrvata, Srba i Slovenaca*, sv.1., 1921, 190-191.

¹²⁸ Jakić, *Povijest Srba, Hrvata i Slovenaca*, dio 1., 1926, 41; Jakić, *Povijest Jugoslavije s općom historijom*, dio 1., 1935, 37; Jakić, *Povijest za III. razred građanskih škola* (Zagreb: Naklada Narodne knjižnice, 1940), 12.

¹²⁹ Isti, *Povijest Srba, Hrvata i Slovenaca*, dio 1., 1926, 54.

„odlučili da svoje dotadašnje saveznike potlačene i Hrvatsku podvrgnu Ugarskoj.¹³⁰ Nadalje, oštar rječnik za Mađare koristi Srkulj u udžbeniku iz 1921. opisujući okolnosti Požunskog sabora održanog 1847. godine: „Veselju, ali i šovinizmu i objesti Mađžara ne bijaše ni kraja ni konca (...) i doista se ne može nego *reženje* zvati onaj bijes što su ga Mađžari sasuli na Hrvate, kad su sa zakonima u ruci branili prava kraljevstva hrvatskoga.“¹³¹ U udžbeničkim sadržajima o koncu 19. stoljeća za Mađare stoji da su počeli aktivno razdvajati Hrvate i Srbe, odnosno podjarivati sukobe među njima na način da su predvođeni Khuenom - Hedervaryjem „u Hrvatskoj svakom prilikom išli Srbima na ruku, a na štetu Hrvata“, dok je istu stvar austrijski namjesnik Kallay činio u Bosni išavši „na ruku Hrvatima samo da izazove Srbe, a onda je pritisnuo i Hrvate, pošto je pooštrio prije toga nesuglasice između jednokrvne braće“.¹³² Osim pod Mađarima, udžbenici pišu kako su svi Južni su Slaveni ispaštali tijekom stoljeća i pod austrijskom vlašću. Tako su, prema Srkuljevim interpretacijama, Hrvatima u Vojnoj krajini „njemački generali krnjili bansku vlast i gazili prava Kraljevstva“, a njihova vojska „plijenila gore nego Turci“. Dok su Slovenca na selu „gnječila i kulučila njemačka gospoda“, dio je Srbije Požarevačkim mirom potpao pod „dozlaboga lošu“ austrijsku upravu i „katoličku propagandu koja je ganjala narod da ostavi vjeru otaca svojih“ zbog čega su mnogi Srbi izbjegli u osmansko područje.¹³³

Premda autori jugoslavenskih udžbenika neskriveno naglašavaju sve poteškoće i nepravde s kojima su se Južni Slaveni nosili tijekom svojih „razdvojenih“ povijesti, istovremeno se doima i kao da se nastoji izbjeći njihovo patroniziranje. Primjerice, u Jakićevom udžbeniku iz 1929. opisuje se tegoban život Srba, koje se u doba Matije Korvina u velikome broju naselilo u dio južne Ugarske i Srijema sa zadaćom da taj prostor brane od osmanlijskih napada, no isto tako su i ih Turci po osvajanju Bosne ondje naselili kako bi tu, sada osmanlijsku krajinu branili od kršćana. Dok su ih prvi željeli pokatoličiti i učiniti kmetovima, od osmanlijskih su gospodara Srbi podnosili „svakojaka nasilja“. Doimalo se, navodi dalje udžbenik, kako su se „Srbima svi služili samo u svoju korist“ te da su uz prazna obećanja gospodara „Srbi ostavljeni na cjedilu uvijek stradavali“. Međutim, autor, gotovo kao da želi izbjeći samosažalni ton pa u čak dva navrata dodaje kako su se Srbi „uza sve to svagdje i uvijek hrabro borili“.¹³⁴ Na sličan način, napisat će Jakić i za čuvene „ostatke ostataka“ hrvatskog kraljevstva u drugoj polovici XVI. stoljeća: „i tako malena Hrvatska ipak

¹³⁰ Jakić, *Povijest Jugoslavije s općom historijom*, dio 2, 1935., 52.

¹³¹ Srkulj, *Povijest Hrvata, Srba i Slovenaca*, sv.2, 1921, 219.

¹³² Jakić, *Povijest Hrvata s obzirom na opću historiju za srednje i njima slične škole*, dio 2 (Zagreb: Tipografija d.d., 1929), 132.

¹³³ Srkulj, *Povijest Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1924, 80; Isto, 99; Isto, 122-123.

¹³⁴ Jakić, *Povijest Hrvata s obzirom na opću historiju*, dio 2, 1929., 27-28.

se junački opirala i branila od Osmanlija, koji bijahu tada u najvećoj svojoj snazi.“¹³⁵ I pri opisu kasnijih perioda povijesti, udžbenici ne oskudijevaju primjerima u kojima su se Južni Slaveni ne samo hrabro borili pod svojim suverenom, nego čak i odigrali odlučujuću ulogu pri izvojevanju pobjede. Prema tome, moglo bi se ustvrditi da su Južni Slaveni prikazani kao svojevrsan kolektivni heroj ili makar nositelj iznimnih vrlina. Tako u Jakićevim udžbenicima iz 1929. i 1935. stoji kako je među svim saveznicima Marije Terezije u ratu za nasljeđe, koji je ova austrijska vladarica vodila protiv pruskog kralja Fridrika II., ona „najveću pomoć pronašla u svojim naroda, Hrvata i Srba koji se borahu za nju hrabro u redovnoj Krajiškoj vojsci i u dobrovoljačkim četama“, odnosno, „koji su prolijevali za nju svoju krv“¹³⁶ Istovremeno, uz napomene kako je Marija Terezija bila „neobično umna i odlučna vladarica“ i „krasna i veličanstvena pojava“ te „uzor – žena i uzor – majka“, njezina vlada opisana je proračunato: „protivnike je svoje prevela žedne preko vode, a opet nije ostavila nikakve gorčine u njima“.¹³⁷ Prakticirala je „lukavo i oprezno izigravanje“ hrvatskih i ugarskih ustava i pridobivanje hrvatskih i ugarskih plemića kako bi ih ponijemčila i ostvarila jedinstvenu državu. Što se tiče Srba u Ugarskoj pod Marijom Terezijom, oni su ondje bili „izvrgnuti mnogim progonima“, pri čemu ih Marija Terezija „nije dovoljno štitila, premda je u njima imala hrabre vojnike.“¹³⁸ Element pokornih, ali ne i beskarakternih Južnih Slavena zastupljen je i u daljnjim opisima, praktično do pred krah Monarhije. Iz ovog je niza primjera vidljivo kako elementi antiherojstva (ili u izvjesnom stupnju negativne konotirane figure sjećanja) ogledaju u političkoj nadmoći pojedinaca ili skupina nad Južnim Slavenima. Osim nadmoći, koju potonji prema opisima autora nerijetko i zloupotrebljavaju, navedeni antiheroji nositelji su i istaknutih karakternih mana kojima se dodatno markira njihovo antiherojstvo, nerijetko kontrastirano vrlinama južnoslavenskih naroda.

6.3. Oživotvoritelji jugoslavenskog jedinstva

Kako su zorno predočili udžbenici iz perioda Kraljevine, stoljeća zasebnih svojih povijesti provelo je svako od južnoslavenskih plemena na svoj način, u odolijevanju da se pokore različitim „narodnim neprijateljima“. Znani i neznani srpski, hrvatski i slovenski junaci pritom kao da su proživljavali istu sudbinu, sve dok se u 19. stoljeću nisu ostvarili uvjeti da zaista tako i bude. U tom pogledu značajan preokret donio je Hrvatski narodni preporod i s njim povezane istaknute ličnosti koje su u jeku oštre mađarizacije najprije

¹³⁵ Jakić, *Povijest Hrvata s obzirom na opću historiju*, dio 2, 1929., 44.

¹³⁶ Jakić, *Povijest Hrvata s obzirom na opću historiju*, dio 2, 1929., 76; Jakić, *Povijest Jugoslavije s općom historijom*, dio 2, 1935., 54.

¹³⁷ Jakić, *Povijest Hrvata s obzirom na opću historiju*, dio 2, 1929., 76; Jakić 1935b, 54; Srkulj 1921b, 165.

¹³⁸ Jakić *Povijest Hrvata s obzirom na opću historiju*, dio 2, 1929., 76.

nastojale obraniti hrvatske državne interese, a potom i pokrenuti razvoj kulturnog jedinstva svih Južnih Slavena.

U tom smislu, jugoslavenska skupina udžbenika neskriveno izražava, ali i poziva na divljenje prema preporoditeljima i njihovim djelima. Sve modernizacijske reforme koje su Mađari u to vrijeme predlagali u zajedničkom saboru, „imale samo mađjarizatornu svrhu pred očima“ ističe Stjepan Srkulj u udžbeniku iz 1921. Zbog toga su se Hrvati, dodaje nadalje autor s opravdanjem, „morali ograditi svakim sredstvom, pa bilo ono i najkonzervativnije i najnepopularnije“.¹³⁹ Povrh toga, autor napominje kako se:

„moramo diviti državničkoj mudrosti i političkomu taktu preporoditelja naših, kako su oni znali nacionalno hladno visoko plemstvo upregnuti pod kola narodne misli, kako su točno odrediti granicu, do koje su smjeli nategnuti političke žice, da domovinu svoju ne rinu u propast.“¹⁴⁰

Za vrijeme te političke borbe odvijale su se preobrazbe i u kulturnoj domeni, napose jeziku i književnosti. Bio je to plod nastojanja preporoditelja da „svoj narod trgnu iz mrtvila, da ga osvijeste i preporode onako, kako se to radilo već i u drugih naroda“, a među njima „najvatreniji“ bio je prema Jakićevim udžbenicima Ljudevit Gaj.¹⁴¹ Kao vodeći po važnosti događaj narodnog preporoda, podjednako Srkuljev i Jakićevi udžbenici, uzimaju upravo događaj povezan s Gajevim novinama. Naime, godinu dana pošto su njegove „Novine Hrvatske“ s beletrističkim prilogom „Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska“ prvi puta objavljene 1835. godine na kajkavskom narječju, već 1836. preuzimaju ime Ilirske Narodne Novine i Danica ilirska te štokavsko narječje s novim pravopisom. Ilirsko je ime, navodi se u Srkuljevom udžbeniku iz 1921. godine, prihvaćeno „za znak narodnog jedinstva“ i kao najpodesnije, da oko sebe okupi sva tri plemena: hrvatsko, srpsko i slovensko.“ Nadalje, važnost te promjene i uopće Gajeve ličnosti u Srkuljevu udžbeniku popraćena je sljedećom ocjenom:

„Taj odsutan čin Gajev je jedno od najveličajnijih djela, što ih povijest naša pozna, jer je od raznih pokrajinskih dijelova naroda našega stvorio jedan politički narod hrvatski; on je uklonio posljednju zgradu koja je dijelila najprije Hrvata od Hrvata, a onda Hrvata od Srbina. Gaj je dao knjizi našoj opće narodni karakter, jer je ona postala svojinom cijeloga naroda, a ne pojedinih pokrajina.“¹⁴²

¹³⁹ Srkulj 1921b, 219.

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ Jakić 1929b, 105; Jakić 1935b, 80.

¹⁴² Srkulj 1921b, 213.

U Jakićevim udžbenicima pak stoji: „bio je to velik i odlučan korak prema glavnome cilju, naime ujedinjavanju rastrganih naših narodnih dijelova“ i „To je bilo najznamenitije Gajevo djelo“. Nakon toga slijedi gotovo ista sintagma o uklanjanju posljednjih pregrada „Hrvata od Hrvata i Srbina od Hrvata“ uz zaključak: „Tada je, može se reći, nastalo za hrvatski narodni život novo doba.“¹⁴³

Nakon tih kulturnih, uslijedila su politička zbivanja koja su utrla put budućemu političkom ujedinjenju Južnih Slavena. U tom razdoblju kao povijesna osoba od podjednako značaja i za Srbe i za Hrvate, u Srkuljevom i dvama Jakićevim udžbenicima prepoznat je najprije ban Josip Jelačić. Trijumfalno gašenje revolucije u Mađarskoj 1848. i uglavnom pohvale na račun njegova banovanja iznose svi na tu temu raspoloživi jugoslavenski udžbenici. Detaljnijim hvalama na račun same Jelačićeve ličnosti oni doduše oskudijevaju, no Srkuljev udžbenik navodi kako je Jelačića ustoličio srpski patrijarh Rajačić „u znak sloge Hrvata i Srba“, pri čemu „Nikad nije bio nijedan ban s tolikim oduševljenjem ustoličen kao Jelačić, koji je narod raspalio govorom svojim.“¹⁴⁴ U Jakićevim pak udžbenicima Jelačić je „dobar vojnik i kraj toga sasvim prožet narodnim ilirskim mislima“ kojega su događaji proizašli po uvođenju oštrog apsolutizma „sломili i on je naskoro teško obolio“.¹⁴⁵ Suptilna, ali efektna promjena u poimanju narodnosti podanika Josipa Jelačića uslijedila je u Jakićevom udžbeniku iz 1935. u odnosu na onaj istog autora iz 1929. godine. Naime, dok je stariji udžbenik reakciju na uvođenje tzv. Bachovog apsolutizma opisao s riječima „Hrvati i ban Jelačić razočaraše se izgubiše volju da ratuju dalje s jednakom ustrajnošću, udžbenik iz 1935. u gotovo identičnom tekstu naveo je da „Hrvati, Srbi i ban Jelačić izgubiše volju da ratuju dalje s jednakom postojanošću“.¹⁴⁶ Nedvojbeno, Jelačić je imao već etablirani herojski status koji autori nisu trebali dodatno argumentirati, no čini se da je prepoznato kao praktično uklopiti ga u povijest svih južnoslavenskih naroda, a ne samo hrvatskoga. Na isti način, ali za srpsku povijesnu ličnost, u samo njemu posvećenom poglavlju, kazat će se u Jakićevom udžbeniku iz 1929. kako „Dolazak Petra Karađorđevića na srpsko prijestolje pozdraviše i Hrvati velikim veseljem sluteći dobro, da nastaje doba u kojem će se morati da riješe velika narodna pitanja.“¹⁴⁷ Uz taj dojam svenarodnosti, plemenitost karaktera Petra Karađorđevića dočarao je Živko Jakić u svojim udžbenicima opaskom kako u bitkama srpske vojske Prvom

¹⁴³ Jakić 1929b, 107; Jakić 1935b, 82.

¹⁴⁴ Srkulj 1921, 221.

¹⁴⁵ Jakić 1929b 111; Isti 1935b, 85-87.

¹⁴⁶ Jakić 1935, 86; Isti 1929, 112.

¹⁴⁷ Jakić 1929b, 135.

svjetskom ratu „junački kralj Petar zađe u bojni rov, da se bori kao običan vojnik“.¹⁴⁸ Napoljetku, pošto se već provelo ujedinjenje i proglasila Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca Kralj Petar I. umro je 1921., a „Narodna skupština dade mu s punim pravom naslov Veliki i Osloboditelj“.¹⁴⁹

7. Heroji i antiheroji ustaškog nacionalizma

Na ruševinama Kraljevine Jugoslavije uspostavljena je 1941. godine Nezavisna Država Hrvatska. Osim u uskom smislu državnopravnog teritorija i političkog ustroja, rušenje i transformiranje zahvatilo je i nacionalnu ideologiju, a u sklopu nje i poimanje prošlosti. Važno je bilo dokazati da je Nezavisna Država Hrvatska baštinica nastojanja znamenitih povijesnih ličnosti koja su išla u smjeru ostvarivanja hrvatske državnosti i samostalnosti. Shodno tome nove su politike pamćenja, razvidne i u školskim udžbenicima povijesti, u odnosu na prethodni jugoslavenski period promijenile narativ i pažnju usmjerile na veličanje nekih posve novih heroja ili iznimnih povijesnih ličnosti, te podvrgavanje kritici nekadašnjih znamenitih pojedinaca i skupina ili njihov kompletan preobražaj u antiheroje. Kao i u slučaju udžbenika iz vremena Kraljevine Jugoslavije, u udžbenicima NDH plejada heroja i antiheroja, odnosno svih pojedinaca i skupina koji spadaju između, bila je ovdje kako bi poduprla pretpostavljeni povijesni tijek hrvatske državnosti i legitimirala njezino obistinjenje u obliku Nezavisne Države Hrvatske.

7.1. Pioniri hrvatske nezavisnosti i državnosti

Na vrlo sličan način kao što je Srkuljev udžbenik iz 1921. „okrivio“ zemljovid za stoljetnu političku razdvojenost Južnih Slavena, Živko Jakić u svome udžbeniku iz 1942. iznio je mišljenje da je geografski položaj „kriv da je povijest hrvatskoga naroda bila vrlo burna: to bijaše teška i neprekidna borba za obstanak. Zato su Hrvati uvijek bili ratnički narod, jer su morali svoju zemlju postojano braniti.“¹⁵⁰ Zanimljiv je oslonac dvaju autora na geografski argument iskorišten za potkrjepu sasvim drugačijih teza, ali nadalje su svoju pozornost sa zemljovida usmjerili na djelovanje pojedinih povijesnih ličnosti. s obzirom na Dočim se Srkulj u spomenutom udžbeniku upustio u argumentiranje jednakokrvnosti Južnih Slavena i njihovih nastojanja u smjeru političkog jedinstva, Jakićev udžbenik iz 1942. godine, kao i svi naredni udžbenici povijesti iz perioda NDH, ovime je otvorio niz povijesnih

¹⁴⁸ Jakić 1929b, 142.

¹⁴⁹ Isto, 146.

¹⁵⁰ Jakić 1942, 72.

argumentacija o vrlinama i samosvojnosti hrvatskog naroda (kao i njegovih istaknutih pojedinaca) koji je kroz čitavu povijest težio obrani i ostvarenju svog državnog prava.

Zavirivši u najraniju povijest u potrazi za prvim konkretnim hrvatskim državotvorcima, autori udžbenika iz doba NDH posebnu su pozornost skrenuli na kneza Ljudevita Posavskog. Dok su udžbenici iz vremena Kraljevine navodili kako je spomenuti knez bio na putu da stvori zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Južnih Slavena u drugoj varijanti, udžbenici iz NDH Ljudevitovim su državotvornim ambicijama pridali posve hrvatski karakter. Jakićev udžbenik iz 1942. spominje kako je Ljudevit „možda mogao stvoriti nezavisnu hrvatsku državu da je uz njega pristala i najvažnija hrvatska kneževina, Bijela Hrvatska.“ Isti autor u udžbeniku iz 1943. tvrdi kako je Ljudevit „bio već na putu, da stvori veliku i nezavisnu hrvatsku državu“ pri čemu nije uspio, ali je kao dobra posljedica proizašlo slabljenje franačke moći čime je dana „hrvatskom narodu prilika da se oslobodi.“¹⁵¹ Miho Barada i ostali autori u udžbeniku iz 1943. eleviraju Ljudevita u praktično herojsku pojavu:

„Tako završi jedan od najvećih Hrvata: ugasnu se jedna od najsajnijih pojava u Hrvatskoj povijesti. Pred jakim Francima sve je padalo, jedini im Ljudevit dugo i dugo prkosi, odolijeva i tuče ih. Da nije bilo državne podvojenosti, stalno bi Ljudevit bio u stanju, da stvori već u prvoj polovini IX.st. jedinstvenu i moćnu Hrvatsku državu od Alpa duboko na Balkan i na Jadran.“¹⁵²

Sljedeće povijesne osobe, koje su udžbenicima NDH zavrijedile osobitu pažnju radi osnivanja pretpostavljenih prvih hrvatskih država u srednjem vijeku, bili su dakako hrvatski narodni vladari. Premda im ni udžbenici iz Kraljevine nisu uskratili prostor ili hrvatski predznak, u udžbenicima NDH oni dobivaju na mjestima ipak neke osobitije pohvale. Primjerice, Živko Jakić u udžbeniku iz 1942. navodi kako je Tomislav „najvažniji hrvatski vladar jer je državnoj politici osigurao pravi smjer. Slavensko se dakle bogoslužje ipak održalo, jer je iz njega brzo iščezao bizantski duh, i otada su hrvatski vladari svi od reda zaštitnici glagolice.“¹⁵³ Doima se pritom kao da se pohvala odnosi na svojevrsno mapiranje srednjovjekovne Hrvatske dalje od Bizanta i kasnijeg pravoslavlja, a bliže Zapadu i katoličanstvu. Na istome tragu o kralju Tomislavu piše i Barada:

„Tako istom godinom 928. bijahu uređene dalmatinsko-hrvatske crkvene prilike zaslugom kralja Tomislava, da jedinstvenom crkvenom organizacijom sačuva i političko jedinstvo Hrvatske i

¹⁵¹ Jakić 1942, 74-75; Jakić 1943a, 25.

¹⁵² Barada i ostali 1943, 27.

¹⁵³ Jakić 1942, 84.

Dalmacije“.¹⁵⁴ Na kasnijim stranicama istog udžbenika čak stoji kako su svi hrvatski vladari „bili na strani pravih katoličkih probitaka.“¹⁵⁵

Nakon što je otišao i „posljednji veliki kralj Hrvata“ Zvonimir¹⁵⁶, udžbenici NDH nanovo posežu sa zaodijevanjem djelovanja pojedinih povijesnih ličnosti u hrvatski državotvorni karakter, gotovo kao da žele popuniti prazninu u hrvatskoj povijesti koja je nastala iščeznućem narodnih vladara. Tako je u svim dostupnim udžbenicima iz perioda NDH značenje nanovo dodijeljeno bosanskom vladaru Tvrtku I. No, za razliku od udžbenika iz doba Kraljevine Jugoslavije, ovoga puta Tvrtkova važnost nosi sasvim hrvatski nacionalni predznak. Primjerice, Jakić udžbeniku iz 1942. piše da je u Bosanskoj Kraljevini „uskrsla hrvatska država“ odnosno da je Tvrtko „okupio oko svoga žezla veći dio hrvatskog naroda učinivši Bosnu središtem velike hrvatske države“ pri čemu je i „trebalo još samo tu državu utvrditi i proširiti na sve hrvatske zemlje, ali mu sreća nije dosudila.“¹⁵⁷ U kasnijem udžbeniku istog autora iz 1943. stoji kako ista formulacija, uz dodatak kako se radi o jednom od najznamenitijih hrvatskih vladara te da je za Hrvate Tvrtkova smrt bila tim veća nesreća jer je „pred vratima već stajala turska sila, koju bi mogao s uspjehom odbijati samo moćni Tvrdko.“¹⁵⁸ Isti autor čak uspoređuje državu, kakvu je Tvrtko namjeravao stvoriti, s kraljevinom kakvom su nekada vladali Trpimirovići, što upućuje na jasan pokušaj autora da popuni ranije spomenutu prazninu.¹⁵⁹ U plejadi banova i kneževa koji su spomenutu prazninu trebale popuniti, ističe se nadalje u ustaškim udžbenicima ban Pavao Bribirski kao „znamenit upravo zato, što je vladao velikim dielom hrvatskih zemalja gotovo samostalno, pa nas podsjeća na nekadašnje hrvatske vladare iz dinastije Trpimirovića“, a njegovom smrću „nestade s pozornice svieta jednoga od najvećih lica hrvatske poviesti.“¹⁶⁰

U dijelovima prošlosti tijekom kojih hrvatske zemlje nisu bile samostalne, a samim time i bez svojih vrhovnih vladara, udžbenici su hvalili ostale, u danom trenutku pretpostavljene vođe hrvatskog naroda. Primjerice, Jakićev udžbenik iz 1943. opisuje kako je plemić Krsto Frankopan, kao „čuven još iz junačkih bojeva s Turcima oko grada Jajca“ nakon poraza na Mohačkom polju pojavio da umiri narod „kojega je obuzela tjeskoba i strah“.

¹⁵⁴ Barada 1943, 47-48.

¹⁵⁵ Isto, 59.

¹⁵⁶ Jakić 1943a, 43.

¹⁵⁷ Jakić 1942, 223-225.

¹⁵⁸ Jakić 1943a, 91.

¹⁵⁹ Isto, 90.

¹⁶⁰ Jakić 1943a, 85; Barada i ostali 1943, 115.

Prepoznat je on tada kao „neumorni i neustrašivi“ te kao „pravi vođa hrvatskoga naroda“.¹⁶¹ Ban je Nikola Zrinski pak „svojim junačkim djelom ostavio u povijesti uspomenu kao i spartanski kralj Leonida“ pri čemu su „Hrvati obranili i ovaj put Beč i Srednju Evropu, pa su s pravom zaslužili naziv već prije od pape im podijeljen: *predziđe kršćanstva*.“¹⁶²

Autori udžbenika NDH značajan su prostor posvetili povijesti hrvatskog naroda kao takvog, ponajprije njegovom porijeklu. Oni naime pristaju uz stav da Hrvati porijeklom nisu Slaveni, odnosno, da su se eventualno naknadno slavenizirali: „Ali Hrvati, koji dođoše na jug iz zakarpatskih krajeva, nisu bili čisto slavenskog podrijetla. Neki ih učenjaci drže za jedno germansko pleme, i to gotsko (...) kako bilo da bilo, ti Hrvati nisu bili čisto slavenskog roda i zato su imali više sposobnosti za stvaranje države nego ostali Slaveni.“¹⁶³ Osim što se u ovoj se tzv. gotskoj teoriji može prepoznati i povlađivanje rasnoj ideologiji nacističkog saveznika, doima se i kao da se želi uspostaviti pozitivna diferencijacija u odnosu na ostale (Južne) Slavene u okruženju. U odnosu na njih, Hrvati navodno imaju i razna svjedočanstva o njihovoj vrlo staroj kulturi, kao i vladarskih i velikaških povelja kakvih „nema nijedan drugi slavenski narod.“¹⁶⁴

Kada međutim udžbenici NDH karakteriziraju Hrvate u odnosu na neslavenske narode, koji su tijekom povijesti u odnosu na Hrvate najčešće bili u ulozi neprijatelja ili suverena, tada Hrvati nose slične odlike kao Južni Slaveni u opisima udžbenika iz perioda Kraljevine Jugoslavije: on je narod teške povijesti i nerijetko žrtva nadmoćnijih sustava, ali istovremeno hrabar i neumoran u otporu. Pridavši im takve plemenite epitete, autori udžbenika NDH Hrvatima su mjestimično dali i herojsko naličje. Primjerice, držanje Hrvata prema Osmanlijama na više je mjesta u udžbeniku iz 1944. Stjepan Srkulj opisao na način koji dodatno podcrtava odnos „Davida i Golijata“:

„To silno i golemo carstvo srušilo se na malu Hrvatsku, koja nije ipak podlegla svojem vanjskom neprijatelju, premda je ona pored toga imala i kod kuće izdržati tešku borbu s Habsburgovcima za svoja državna prava.“¹⁶⁵

Dok su ovakvi opisi trebali imponirati njihovoj sposobnosti, postojala je i značajna količina opisa koja su trebala svjedočiti i srčanosti te požrtvovnosti hrvatskih ratnika, koji su se kroz povijest borili i za tuđe, a ne isključivo vlastite interese. Tako je u opisu borbi Hrvata

¹⁶¹ Jakić 1943b, 16-17.

¹⁶² Isto, 24.

¹⁶³ Jakić 1943a, 16-17.

¹⁶⁴ Jakić 1942, 95.

¹⁶⁵ Srkulj 1944, 6.

s Osmanlijama i provalama bosanskih paša u Hrvatsku koje su uslijedile po padu Bosne, Jakić u udžbeniku iz 1942. napomenuo da hrvatski narod „nije branio samo sebe, nego i Srednju Evropu, a nije dobivao nikakve pomoći ili vrlo slabo. Ali kako je hrvatski narod žilavi i otporan, Hrvatska Kraljevina nije nikada propala, ako je i bila umanjena i oslabljena.“¹⁶⁶

Element herojske borbe za tuđe interese, kakav je bio u velikoj mjeri zastupljen i u jugoslavenskim udžbenicima pri opisu južnoslavenskih ratnika, provlači se i kroz daljnje sadržaje udžbenika NDH. Pritom, samo neki od slikovitih opisa daju naslutiti kako je angažman hrvatskih vojnika bio često prepoznat („U napoleonskim ratovima, koji su potresali Evropom gotovo dvadeset godina borili su se junački i Hrvati. I pod dalekim bojnim poljanama ruskim prolievala se krv hrvatskog naroda. Napoleon je držao vrlo mnogo do sposobnosti i hrabrosti hrvatskih vojnika.“)¹⁶⁷, ponekad presudan (u ratu Marije Terezije za austrijsko naslijeđe „najveće žrtve za njezin spas dali su Hrvati: Vojna Krajina i Banska Hrvatska digle su 50,000 vojnika. to je bila ½ ciele austrijske vojske.“)¹⁶⁸ i nerijetko bez nagrade ili zahvale („Kralj Ladislav, za kojega su Hrvati lijevali krv i davali živote, proda kao dobar trgovac 1409. g. Veneciji Zadar i sva prava na Dalmaciju za 100,000 dukata.“)¹⁶⁹.

7.2. Difamacija heroja Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije te Srba i Židova

Kao što u udžbenicima Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije postoje stanoviti antiheroji odnosno narodni neprijatelji koje se kontrastira spram potlačenih, ali hrabrih i borbenih Južnih Slavena, tako je i u udžbenicima Nezavisne Države Hrvatske pojedinim povijesnim ličnostima i skupinama dodijeljena antagonistička uloga u odnosu na znane i neznane heroje hrvatskog naroda. Raniji primjeri iz udžbenika pisanih u doba NDH pokazuju kako je mnogim stranim, kroz povijest Hrvatima nadređenim, vladarima pripisan donekle negativan karakter. On je proizlazio iz nezahvalnog postupanja prema hrvatskim ratnicima, međutim još više od tog negativnog karaktera u navedenim opisima prevladava pozitivan, hrabar karakter hrvatskih podanika. U jugoslavenskim se udžbenicima pri opisu tih istih moćnih vladara koriste negativniji opisi kako bi ih se uklopilo u narativ „narodnih neprijatelja“ koji su sprječavali jugoslavensko jedinstvo. Dakako, i ustaški udžbenici pronašli svoje antiheroje ili barem manje omiljene osobe i skupine koje su prema poimanjima autorima svojim povijesnim djelovanjem sprječavale ostvarenje samostalne hrvatske države.

¹⁶⁶ Jakić 1942, 235.

¹⁶⁷ Isti 1943b, 82.

¹⁶⁸ Srkulj 1944, 82.

¹⁶⁹ Isto.

U prvom se redu u udžbenicima NDH negativnom svjetlu iznose Srbi. Već za Vlahe koje se naseljavalo u Vojnoj Krajini Jakić u udžbeniku iz 1943. navodi kako dolaze u česte sukobe s tamošnjim seljacima starosjediocima koji su bili nezadovoljni što su ovim pridošlicama „obećana, a mnogo puta i dana veća prava nego njima.“ K tome, u daljnjem tekstu stoji kako je Vlahe u zaštitu uzimao kralj kojem su bili potrebni u borbi protiv Osmanlija, kao i protiv hrvatskog i mađarskog plemstva. Isti ti Vlasi kasnije su uzeli srpsko ime, a Jakić napominje kako su „već od prvoga početka bili vjerni saveznici Habsburgovaca, kad su god ovi radili na štetu Hrvatske i Ugarske.“¹⁷⁰ Idući spomen Srba u udžbenicima, a koji aludira na njih kao na sredstvo razdora ili štete usmjereno prema Hrvatima, vezan je uz banovanje Khuena Héderváryja u hrvatskim pokrajinama za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. Zloglasna Khuenova vlada i služenje najgorim sredstvima obilježila je, sudeći po tvrdnjama udžbenika, i favoriziranje Srba u Hrvatskoj kojima „je išao uvijek na ruku, a Hrvate ponajviše zapostavljao. Zato su Srbi njegovu politiku pomagali.“¹⁷¹ Osim toga, tvrdi dalje Jakić u udžbeniku iz 1943., „Srbi su bili glavni oslon, oni su na izborima za sabor uvijek glasali za njegove zastupnike. Srbskim i činovničkim glasovima dolazilo je i do saborskih većina.“¹⁷² Takav prikaz odnosa između Héderváryja i hrvatskih Srba varira u odnosu na onaj u udžbenicima Kraljevske Jugoslavije, gdje su Srbi prikazani više kao pasivno oruđe u banovim rukama negoli kao aktivni podupiratelji njegove politike nauštrb Hrvata. U tom smjeru objašnjava isti udžbenik i pristajanje Srba uz Riječku rezoluciju: čine to ne zato da bi pomogli Hrvatima, nego da bi ih privremeno pridobili i srušili Monarhiju u interesu ostvarenja „Velike Srbije“.¹⁷³ Srkulj u udžbeniku iz 1944. dijeli mišljenje kako je Khuen iskoristio Srbe kako bi lakše kontrolirao Hrvate, no iznosi i difamirajuće tvrdnje po kojima su Srbi tek u to vrijeme i stvoreni, upravo kao projekt za slabljenje Hrvata: „Pravoslavno žiteljstvo u Hrvatskoj poprimilo je doskora hrvatski jezik i nije se sve do zadnje četvrti XIX. Stoljeća smatralo nekom posebnom narodnošću. To je bila istom posljedica spleta Mađara za bana Khuena - Héderváryja i velikosrbske promičbe, čime se htjelo pociepati i oslabiti hrvatski narod.“¹⁷⁴ Na kasnijim stranicama Srkulj još jednom utvrđuje: „Khuen je po prokušanoj austrijskoj metodi *divide et impera* počeo obuzdavati narodni pokret, pogodujući pravoslavnima, od kojih je stvorio Srbe, na štetu Hrvatsva.“¹⁷⁵

¹⁷⁰ Jakić 1943b, 26.

¹⁷¹ Isto, 108.

¹⁷² Isto, 109.

¹⁷³ Jakić 1943b, 112.

¹⁷⁴ Srkulj 1944, 107.

¹⁷⁵ Isto, 160.

Osim Srba, negativnim je konotacijama popraćena i prošlost još jedne etničke skupine – one židovske. Židove su u takvom svjetlu spominju autori svega dvaju udžbenika iz 1943. godine, Miho Barada i Živko Jakić. Uzevši u obzir činjenicu da niti u jednom udžbeniku iz vremena Kraljevine Jugoslavije ovakvi opisi Židova ne postoje, a da ih tek rijetki u posrednom i neutralnom tonu uopće i spominju, može se ustvrditi da je njihova difamacija u ove udžbenike NDH svjesno interpolirana i k tome politički motivirana. Pišući o kraljevanju Andrije II. Arpadovića u Ugarskoj i Hrvatskoj u 13. stoljeću, u Barada u svome udžbeniku najprije iznosi da kralj „Zadužen radi svojih ratova i loše uprave zapade u ruke bezdušnih židova, kojima proda poreze, a oni kupeći ih oguliše narod.“¹⁷⁶ Već dvije stranice kasnije, spominje se kako je Andrija zbog pobune plemića morao izdati novu povelju 1233., gotovo istovjetnu ranijoj Zlatnoj buli. Zanimljivo je da se u daljnjem tekstu kao jedini dio nove bule Barada ističe tzv. židovsko pitanje, odnosno popis odredbi među koje je uvrštena i zabrana braka između kršćana i Židova te odredba o razlikovanju Židova putem vanjskih obilježja u odnosu na kršćane.¹⁷⁷ Autor time gotovo kao da želi poručiti da aktualni rasni zakoni NDH imaju uporište i u dalekoj prošlosti. U daljnjem sadržaju Židovi se spominju još jedanput, ovoga puta u kontekstu vladavine Stjepana VI. pri čemu se napominje kako je dotični vladar „prepustio u zakup sve državne prihode židovima, koji su izsisavali i globili narod.“¹⁷⁸ U ovome, kao i prethodnom primjeru razvidno je da Barada i preostali autori udžbenika iz 1943. Židove karakteriziraju izrijekom kao bezdušne, a opisom njihovih navodnih postupaka kao gramzive i pogibeljne za ostatak naroda. Komentirajući društveno uređenje nakon Prvog svjetskog rata, Živko Jakić u udžbeniku iz 1943. napominje kako je kapitalizam koji se onda razvio u zemljama pobjednicama bacio „u najveću biedu“ široke mase naroda, pri čemu se novac odnosno kapital „skupio gotovo sav u rukama Židova“.¹⁷⁹ Ovim navodom Jakić, iako se pritom poziva na suvremen primjer, na gotovo isti način kao i ranije Barada negativno karakterizira židovsku skupinu.

Pojedinačne pak povijesne ličnosti, čije je djelovanje u udžbenicima povijesti NDH popraćeno s neodobravanjem, često su i one koje su u udžbenicima Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije bile ocijenjene na drastično drugačiji način. Dobar primjer za to pružaju hrvatski preporoditelji, među kojima je prednjačio Ljudevit Gaj. Njegovo pokretanje Novina Horvatskih (Ilirskih) i književnog priloga Danice, nazvat će Jakić u udžbeniku iz

¹⁷⁶ Barada i ostali 1943, 100.

¹⁷⁷ Isto, 102.

¹⁷⁸ Isto, 109.

¹⁷⁹ Jakić 1943b, 118.

1943. najznamenitijim Gajevim djelom. Međutim, za razliku od udžbenika iz perioda Kraljevine u kojima je isti autor hvalio povezivanje južnoslavenskih naroda, u ovome je tu znamenitost poistovjetio s dokidanjem „pokrajinskog razsula hrvatskoga naroda“ i preuzimanja štokavštine kao narječja kojim su „bila već napisana najbolja djela hrvatskih pisaca iz Dalmacije, Bosne i Slavonije.“¹⁸⁰ Jakić dodaje kako je Gaj „držao da su Slaveni na jugu jedan narod“, no da je to ujedno bila i njegova zabluda „jer je srpski narod išao svojim, a hrvatski opet svojim putem.“¹⁸¹ Sveukupno, ocijenio je Jakić preporodni pokret kao isključivo hrvatski uz mišljenje da mu se Slovenci, Srbi i Bugari nisu pridružili kako su se Gaj i njegovi prijatelji nadali. K tome autor dodaje kako se niti među Hrvatima nije zadržalo ilirsko ime jer je ono „bilo umjetna tvorevina, tuđa narodu.“¹⁸²

Jakićeva procjena nije ipak stala na Gajevim, uvjetno rečeno promašenim, procjenama narodnog preporoda nego se u izvjesnoj mjeri usmjerila i na samog Gaja. Osvrnuvši se na carevu zabranu ilirskoga imena i ilirskih obilježja 1843. godine, radi koje su Gajeve novine iz Ilirskih postale „Narodne Novine“, Jakić navodi kako je to za Gaja bio težak udarac. Svi su ga, naime, krivili i „gledali neprijazno i zbog toga, što je bio odviše tašt i sebičan“, a autor je kao dobru stranu zabrane ilirskog imena naveo da se od tada sve više počelo je isticati hrvatsko ime.¹⁸³ Za usporedbu, u gotovo identično oblikovnom tekstu u Jakićevim udžbenicima iz 1929. i 1935. o Gajevom povlačenju stoji: „Sve to bijaše težak udarac osobito za Gaja, kojega stadoše kriviti, da je sve izazvao svojom previše javnom i bučnom akcijom.“ i „To bijaše za Gaja težak udarac. Njega uzeše kriviti da je sve izazvao svojom previše javnom akcijom.“¹⁸⁴ U udžbeniku iz 1944. Stjepan Srkulj, kao i Jakić, hvali Gajevu preporodnu djelatnost samo u granicama u kojima se ona ticala hrvatskoga naroda te kudi ilirsko ime i nastojanja da ono okupi ostale Južne Slavene: „Taj Gajev čin bijaše od najvećih posljedica za našu budućnost: on je maknuo ogradu, koja je dielila Hrvate od Hrvata. Ali jer ga je poslije zastranio uzevši mjesto domaćega hrvatskoga, tuđe mrtvo ime ilirsko...“¹⁸⁵ Premda se dade iščitati neodobravanje i skepticizam, Srkulj se, za razliku od Jakića, nije osobito negativno osvrtao na Gajevu osobnost: „Gaj je bio zle sreće, kad je pod tuđim imenom *Ilir* htio od Hrvata, Srba i Slovenaca stvoriti jedan narod - ilirski. To nisu htjeli ni Srbi ni Slovenci.“¹⁸⁶

¹⁸⁰ Jakić 1943b, 88.

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² Isto, 89.

¹⁸³ Isto, 90.

¹⁸⁴ Jakić 1929b, 109; Isti 1935b, 83.

¹⁸⁵ Srkulj 1944, 126.

¹⁸⁶ Isto, 128.

7.3. *Uskrisitelji* Nezavisne Države Hrvatske

Daljnji tijek povijesnih zbivanja u 20. stoljeću doveo je do razdoblja koje će prema tumačenju ustaških ideologa hrvatski narod najprije uvesti u veliku kušnju, a potom i razriješiti od iste. Naime, jugoslavenska i hrvatska nacionalna ideja, obje „posijane“ u prethodnom 19. stoljeću, davale su svoje rezultate upravo u 20. Prva se obistinila osnutkom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevinom Jugoslavijom, a druga na ruševinama potonje u obliku Nezavisne Države Hrvatske. Prema poimanju autora udžbenika povijesti NDH, povijesne ličnosti koje su zaslužne za ovakav povijesni obrat, načelno su samo oživjele postojeću, hrvatsku državotvornu ideju – kao što je vidljivo iz prethodnih primjera, tomu su navodno u ranijoj prošlosti većinom i bila usmjerena nastojanja hrvatskog naroda i iznimnih povijesnih ličnosti. Shodno tome, ovdje se na posljednje u kronologiji među iznimnim povijesnim ličnostima i herojima koje navode pisci udžbenika NDH, objedinjenim nazivom (simbolično i duhu izražavanja samih autora udžbenika) aludira kao na svojevrsne „uskrisitelje“.

Ono što su u 19. stoljeću za razvoj ideje jugoslavenskog narodnog jedinstva predstavljali Ljudevit Gaj i Josip Juraj Strossmayer, to su za hrvatsko državno pravo u istome razdoblju bili Ante Starčević i Eugen Kvaternik. Počeci ustaškog nacionalizma vežu se uz događaje koji su uslijedili po sklapanju Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. koja je, predavši značajan dio autonomije u ruke Mađara, izazvala veliko nezadovoljstvo na tadašnjoj hrvatskoj političkoj sceni. Dok je Narodna stranka, koja je na prvim idućim izborima po nagodbi osigurala većinu, izdala proglas kojim je odbila priznati nagodbu kao zakon, pravašu Eugenu Kvaterniku bilo je jasno, kazat će Jakićev udžbenik iz 1943., „da narodi bez krvave borbe i žrtava nikada ne dolaze do svoje slobode.“¹⁸⁷ To ga je navelo da u Rakovici 1871. podigne ustanak koji je nakon samo nekoliko dana ugušen, pri čemu je i sam Kvaternik bio pogubljen. Unatoč takvom ishodu, po ustanku u Rakovici u narodu je tada počela ojačavati Stranka prava na čelu s Antom Starčevićem koji je bio „odlučan protivnik Strossmayerove politike“ i pritom „bistro uočio, da jugoslavenska politika odvraća narod od njegova pravog cilja, tj. nezavisne hrvatske države.“¹⁸⁸ Starčević međutim, reći će Srkulj u udžbeniku iz 1944., „nije još dovršio svoje narodno evanđelje“ u trenutku kada je Kvaternik krenuo u ostvarenje njegovih ideja.¹⁸⁹ Isti autor Kvaternika i Starčevića nadalje titulira ideolozima i osnivačima pravaštva, pri čemu

¹⁸⁷ Jakić, 1943b, 98.

¹⁸⁸ Isto, 99.

¹⁸⁹ Srkulj 1944, 169.

navodi i stanovitu diferencijaciju dvojice: „Dok je Starčević ideolog i veliki narodni učitelj, Kvaternik je nemirni idealistički duh borca i revolucionara.“¹⁹⁰

Starčevićevo „evanđelje“ i Kvaternikova revolucija morali su doduše pričekati na svoje oživotvorenje sve do 1941. godine kada će, prema Stjepanu Srkulju, program Stranke prava ultimativno provesti „naš Poglavnik i ustaški pokret“.¹⁹¹ U međuvremenu, uslijedilo je ono što ustaški udžbenici prikazuju kao nevoljan ulazak Hrvata u zajedničku Kraljevinu Južnih Slavena. Ulaskom Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca, konstatira Jakić u udžbeniku iz 1943., bila je „pogažena velika misao Ante Starčevića, koju je sav narod prigrlilo, da se naime u zgodnom času, koji im donese sudbina, uzpostavi Nezavisna Država Hrvatska.“¹⁹² Vezu između onoga što je Starčević napisao i što je hrvatski narod mislio, na vrlo je sličan način u svom udžbeniku opisao i Srkulj:

„Starčević je formulirao ono, što je narod kroz vjekove u srcu nosio i što nije nikad ugaslo, a to je čežnja za ostvarenjem slobodne i nezavisne države Hrvatske na onom području, na kojem je ona nekad postojala. Na to imaju Hrvati pravo na temelju hiljadugodišnjega državnog prava, koje dokazuje, da su Hrvati na tom području trajno živjeli kroz samostalni kulturni i politički čimbenik. Taj program Antuna Starčevića iz stranke prava postao je evanđeljem cijeloga hrvatskog naroda.“¹⁹³

Kako se onda hrvatski narod prema cjelokupnim sadržajima udžbenika povijesti NDH taj, već stoljećima etablirani politički subjekt, našao u državnoj tvorevini koju nije htio? Podjednako se Jakić i Srkulj trude prikazati kako se ulazak hrvatskog naroda u zajedničku južnoslavensku državu bio nadasve nevoljan i suprotan stvarnim njihovim željama. Srkulj navodi kako Hrvati momentalno po završetku Prvog svjetskog rata traže samostalno istupanje na budućem mirovnom kongresu i, istupajući pritom oštro, napominju da austro-ugarska vlada može govoriti isključivo u ime Austrije i Ugarske.¹⁹⁴ Narodno vijeće koje je preuzelo vlast, prema Srkulju ne samo da „od naroda nije imalo nikakve ovlasti za to“, nego je i kompletna inicijativa inače tročlanog vijeće stavljena u ruke Svetozaru Pribićeviću. Potonji je, obrazlaže se nadalje, najprije Hrvatskoj stranci prava „omeo svaku mogućnost sudjelovanja“ u radu vijeća da bi potom, okupivši svu vlast nad vijećem u svojim rukama, počeo s provođenjem „svoje srbofilske politike.“¹⁹⁵ U tom svjetlu, može se protumačiti i Jakićeva konstatacija o

¹⁹⁰ Srkulj 1944, 169.

¹⁹¹ Isto, 147.

¹⁹² Jakić 1943b, 117.

¹⁹³ Srkulj 1944, 182.

¹⁹⁴ Isto, 207.

¹⁹⁵ Isto.

novom poretku: „Hrvati su predani na milost i nemilost Srbima“.¹⁹⁶ Tako su autori ustaških udžbenika još jednom posegnuli za već poznatim antiherojima, Srbima odnosno Srbofilima, kao krivcima za prekid inače prividno neokrnjenog povijesnog kontinuiteta hrvatske državne nezavisnosti i snage.

Iako su udžbenici iz doba NDH na više mjesta istaknuli kako je Starčevićev program utjelovio želju svega hrvatskog naroda za osnutkom nezavisne hrvatske države, Stranka prava kao njegova nositeljica bila je za cijelog trajanja monarhističke Jugoslavije po stvarnom utjecaju marginalna stranka. Istinska predvodnica hrvatskog pokreta, koji će se razviti kao odgovor na centralizacijske tendencije i kasniju diktaturu u Kraljevini, bila je stranka Stjepana Radića odnosno, u kasnijem periodu, Vladka Mačeka. Način na koji su autori udžbenika nastojali premostiti ovaj diskontinuitet pravaške misli, bilo je uklapanje samoga Stjepana Radića u postojeću plejadu provoditelja ideje Nezavisne Države Hrvatske. U udžbeniku Živka Jakića ta je ideja formulirana u sljedećem obliku: „U hrvatskom je narodu sada oživio duh velikoga učitelja Ante Starčevića, pa je Seljačka stranka prihvatila njegovu nauku o hrvatskom državnom pravu te pod vodstvom Stjepana Radića započela okupljati na borbu sav narod.“¹⁹⁷ Utočište Starčevićeve ideologije u ličnosti Stjepana Radića pronašao je i Stjepan Srkulj, prikazavši to u još razrađenijem slijedu događaja od Jakića. Ovaj autor tvrdi kako su, po proglašenju Države SHS, podjednako i hrvatski narod i hrvatski narodni zastupnici pristali uz misao „sjedinenja svih Hrvata u jednu Nezavisnu Državu Hrvatsku, a ne sjedinjenje Hrvata sa Srbima i Slovencima.“ Prvi koji se „pokorio ovoj jednodušnoj volji hrvatskoga naroda“ bio je upravo Stjepan Radić napustivši Narodno vijeće. Povrh toga, naglašava Srkulj, u okolnostima u kojima su prvaci Stranke prava bili pozatvarani, Stjepan Radić preuzeo je na sebe „sav golem rad u pobijanju zaključaka hrvatskoga sabora, a za stvaranje Nezavisne Države Hrvatske“.¹⁹⁸

Ono što možda i najbolje sumira poimanje Stjepana Radića u udžbeniku povijesti iz vremena NDH, odnosno u ustaškoj politici pamćenja uopće, sadržano je u hvali koju mu je najzad uputio Srkulj nazvavši ga „nedostižnim majstorom u oslušivanju narodne duše“, zato što je prvi primijetio ono što je autor opisao kao „pojavu nesalomljive volje hrvatskog naroda koja je tražila ujedinjenje svih Hrvata u jednu Nezavisnu Državu Hrvatsku“.¹⁹⁹ To je, zaključio je Srkulj, pokazalo „koliko je bilo divovske snage u dubini duše Antuna Starčevića,

¹⁹⁶ Jakić 1943b, 118.

¹⁹⁷ Isto, 121.

¹⁹⁸ Srkulj 1944, 218-219.

¹⁹⁹ Isto, 224.

kad je (Radić) tu težnju narodne duše učinio temeljnim programom svoje stranke.“²⁰⁰ Osim što dakle nema ni spomena o njegovom stvarnom političkom programu ili djelovanju uopće, Stjepan je Radić u ustaškom udžbeniku, u najboljem slučaju samo talentirani medijator između hrvatskoga naroda te bezvremenskih ideja i snage ultimativnog heroja, Ante Starčevića.

Tijekom deset godina jugoslavenske diktature ili, rječnikom Jakićevog udžbenika „najnesretnijeg razdoblja u hrvatskoj povijesti“ i „hrvatske golgote“, dozrijevalo je mišljenje u hrvatskom narodu kako do slobode treba doći revolucijom kao i drugi narodi, a vođom te revolucije postao je dr. Ante Pavelić.²⁰¹ U istom udžbeniku zanosom je opisana tzv. ustaška revolucija kojom je uz pomoć njemačkog saveznika srušena Kraljevina Jugoslavija i „nakon osam stotina godina opet uzpostavljena“ Nezavisna Država Hrvatska. Njoj je na čelo kao Poglavnik došao Ante Pavelić koji se „vratio poslije dvanaestogodišnjeg boravka i rada u tuđini u svoju domovinu.“²⁰² Dojam o ustaškom Poglavniku u sadržaju Jakićevog udžbenika možemo steći tek posredno, preko opisa zbivanja sadržanih u poglavlju „Hrvati poslije Svjetskog rata“. Međutim, i tako neizravno usmjereni podaci o ličnosti Ante Pavelića sadrže natruhe divljenja, u prvom redu, Poglavnikovim pretpostavljenim sposobnostima. Tako je u ovome razmjerno kratkom poglavlju čak na dva mjesta spomenuto kako je Poglavnik dobro predosjetio bliženje Drugog svjetskog rata. Najprije je to napomenuto u kontekstu Pavelićevog odlaska u emigraciju jer je „bio uvjeren da će buknuti veliki rat, koji će versailleski poredak oboriti“, za što je on i „pripremao hrvatski narod“. Potom, u šturom opisu događaja koji su neposredno prethodili izbijanju rata još jednom je istaknuto „Poslije četiri godine propala je Čehoslovačka, a na pomolu bijaše i veliki rat, što ga je predviđao Poglavnik.“²⁰³ S uspostavom Nezavisne Države Hrvatske, kazat će dalje Jakić, „Poglavniku je sada bila prva briga da hrvatsku državu osigura i međunarodno“, a kako je svakoj državi prioritet uređenje granica, „Poglavniku je brzo pošlo za rukom riješiti i to pitanje“. Suptilno, ali i dalje primjetno, hvali Jakićev udžbenik Pavelićevu umješnost, ali i svojevrsnu samostalnost u podizanju države. Naime, gotovo kao da se želi kazati da je Poglavnik vlastoručno osigurao međunarodno priznanje Njemačke, Italije, „a onda i mnogih drugih država, među njima i Japana“, a ne po *defaultu* dobio priznanje svih (i isključivo njih)

²⁰⁰ Srkulj 1944, 224.

²⁰¹ Jakić 1943b, 121.

²⁰² Isto, 123.

²⁰³ Isto, 121. i 122.

fašističkih saveznika, odnosno kako je s vlastitim vojnim snagama uspostavio Nezavisnu Državu Hrvatsku u „najvećem njezinom obsegu, odkada postoji hrvatsko državno pravo.“²⁰⁴

Ako je i Živko Jakić stidljivo hvalio djelovanje ustaškog poglavnika Ante Pavelića, to je iznivelirao Stjepan Srkulj u udžbeniku iz 1944. godine. On je naime značajan prostor posvetio najprije opisu zbivanja od 1918. godine do uspostave Nezavisne Države u poglavlju „Borba za državnu samostalnost“, a potom i u krajnjem dijelu udžbenika naslovljenome „Graditelji Nezavisne Države Hrvatske“, u kojemu su istaknuti Ante Starčević i Ante Pavelić. Ondje je tako uz Starčevićevu iznesena i Pavelićeva biografija s naznačenim ciljem da „upoznamo dakle život i ličnost našega Poglavnika, kojemu zahvaljujemo za ujedinjenu i uzpostavljenju Nezavisnu Državu Hrvatsku.“²⁰⁵ Romantizirani je to prikaz Pavelićeva puta započet selidbom po zemlji kada je „već kao diete i dječak vidio velik dio svoje domovine“. Spomenuti su potom i Pavelićevi politički počeci obilježeni „svježom krvlju“ i „mladenačkim zanosom“ pa, napokon, i njegovo postavljanje na čelo ustaškoga pokreta i Nezavisne Države Hrvatske.²⁰⁶ Ono što je već slutio sažetiji Jakićev prikaz Poglavnikove ličnosti, potvrdilo se i u Srkulja u još razrađenijem obliku. Ante Pavelić i ovdje je radišan i sposoban: „U stranom svijetu stvara iz ništa pokret, jednu golemu organizaciju, koja je uzpostavila Nezavisnu Državu Hrvatsku“. Našavši se u emigraciji, naglašava dodatno Srkulj, „Poglavnik ne gubi ni ondje dane, izrađuje osnove, stvara nacрте za buduću Nezavisnu Državu Hrvatsku.“ Uz napominjanje kako „Poglavnik misli u tuđini na sve“ umješno radeći na izdavanju novina i letaka te uređivanju tiskare, Srkulju ne promiče istaknuti kako je Pavelić u svojoj odsutnosti u Jugoslaviji osuđen na smrt, zbog čega je „državna vlast za njim neprestani tragala i slala plaćene ubojice“. Neodređeno će Srkulj ustvrditi i kako „nije u emigraciji Poglavniku bilo sve ružičasto. Bilo je i tmurnih dana.“, no usprkos tome ondje „ne gubi nade, drži ga čvrsta vjera u budućnost“.²⁰⁷ Sve to, kulminiralo je Pavelićevim uspostavom „stare Nezavisne Države Hrvatske“, ono o čemu su „pokoljenja i pokoljenja sanjala“ i nešto „što nije u ovih 839 godina nikome uspjelo, uspjelo je Poglavniku dru Anti Paveliću“.²⁰⁸

Ante Pavelić je u trenutku nastajanja udžbenika povijesti NDH jedina živuća osoba o čijem liku i djelu autori udžbenika toliko obilno i pohvalno pišu. Čini se da je svojim zaslugama za stvaranje Nezavisne Države Hrvatske „preko reda“ eleviran na razinu heroja i

²⁰⁴ Jakić 1943b, 123.

²⁰⁵ Srkulj 1944, 259.

²⁰⁶ Isto.

²⁰⁷ Srkulj 1944, 261.

²⁰⁸ Isto, 262.

tako već u sadašnjosti upisan kao jedan od onih koji su promijenili tijek prošlosti i kojeg stoga treba upamtiti. Premda je njegov prikaz u udžbenicima povijesti NDH vidno prizemljeniji u odnosu na prikaze Ante Starčevića koji je, između ostalog, tituliran „evanđelistom“, „velikim učiteljem“, „narodnim vođom Hrvata“ i „Ocem domovine“, Ante Pavelić ponio je naslov najvećeg sljedbenika Starčevićevog, a time i značajno mjesto u herojskoj trijadi koja je podrazumijevala vrhunac onoga što su ustaški udžbenici opisivali kao povijesno i višestoljetno stremljenje hrvatskog naroda i znamenitih mu ličnosti: djelo koje započe Ante Starčević „nastavi doskora poslije njegove smrti Stjepan Radić, a ostvari ga poglavnik dr. Ante Pavelić, oslobodivši hrvatski narod i obnovivši Nezavisnu Državu Hrvatsku.“²⁰⁹

8. Zaključak

Kao prvi dio cilja ovoga rada postavila sam ustanovljavanje kauzalnog odnosa nacionalnih ideologija, politika obrazovanja i nastave povijesti na primjerima Kraljevine SHS/ Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske. Kao drugi dio cilja predvidjela sam potom dokazivanje tog kauzalnog odnosa, ili bolje rečeno njegovo oprimjeravanje, na prikazu povijesnih ličnosti i kolektiva u jugoslavenskim i ustaškim udžbenicima povijesti. Dvojakost ovoga cilja objedinila sam pojmom politike pamćenja kojim u radu pokušavam povezati spomenuti kauzalni *lanac*, od najviše *karike* nacionalne ideologije, do one najniže ostvarene u prikazu pojedinih povijesnih ličnosti ili čitavih skupina obilježenog pozitivnim ili negativnim konotacijama, na mjestima uzdignutih do razine heroja odnosno antiheroja.

Prvi korak odnosno istraživačko pitanje u smjeru dosizanja cilja rada bilo je ono vezano uz ulogu koju su vlasti Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske namijenile školskom predmetu povijesti. Upoznavši se s povijesnim kontekstom i politikama obrazovanja za svih faza kraljevine Jugoslavije (koje uključuju i periode kraljevine SHS odnosno Banovine Hrvatske) i Nezavisne Države Hrvatske, stvorila sam podlogu za jasnije razumijevanje oblikovanja nastavnih planova i programa povijesti. Zahvaljujući tom elaboriranom početnom dijelu istraživanja, ustanovila sam kako su se Kraljevska Jugoslavija za svih svojih faza i Nezavisna Država Hrvatska manje bavile prilagodbom prosvjetnog sistema stvarnim potrebama u zemlji, a više prilagodbom prosvjetnog sistema legitimacijskim potrebama svoje države i pripadajućoj joj ideologije. To se jasno ogledalo i u nastavnim planovima i programima povijesti ovih režima, koji su svaki u skladu s dominantnom nacionalnom ideologijom davali i specifične ciljeve nastavi povijesti. Doduše, specifičnost

²⁰⁹ Srkulj 1944, 258.

ciljeva predmeta povijesti u svim trima programima bili su samo specifično prilagođeni diskursu i simbolima ideologija tzv. kompromisnog unitarizma, integralnog jugoslavenstva i ustaškog pokreta, dok je u suštini u svim programima oblikom jednak: upoznati učenike s nacionalnom poviješću i probuditi im nacionalne i patriotske osjećaje, na način da ih se poučava o događajima i s njima povezanim znamenitim ličnostima, koji su i unatoč teškoćama tijekom narodne prošlosti neminovno vodili prema ostvarenju suvremene državne zajednice. Tomu pridružen motiv iza ovakve uloge namijenjene povijesti bilo je osloniti se na prošlost odnosno povijest kao izvor legitimacije za suvremenu jugoslavensku ili ustašku državu.

Pošavši dalje u istraživanje s idejom kako su Kraljevina Jugoslavija za svih svojih faza i Nezavisna Država Hrvatska obje prepoznale potencijal u povijesti za učvršćenje svojih režima u svakom smislu, zapitala sam se o vezi između prikaza prošlosti u nastavi povijesti i onoga što su o prošlosti htjeli prenijeti ovi politički sustavi, vodeći se suvremenim političkim motivima. Drugim riječima, sljedeće je istraživačko pitanje uputilo na ispitivanje odnosa između interpretacije prošlosti unutar školskih udžbenika povijesti i politike pamćenja koje se provodilo u Kraljevini Jugoslaviji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Postavljanjem ove problematike u kulturnoantropološki kontekst, utvrdila sam kako historiju odnosno povijesnu znanost možemo shvatiti kako jedno od mjesta na kojemu se proizvode značenja vezana uz prošlost. Uklopljena u kolektivno pamćenje, historija ostvaruje značajan utjecaj na selekciju prošlih događaja koji će neka zajednica, primjerice ona nacionalna, zapamtiti ili zaboraviti iz pretpostavljene zajedničke prošlosti. Kada bismo u kontekstu ovoga rada, kao jedan od „komadića“ historije razmotrili i školski udžbenik povijesti, a kao nacionalnu zajednicu uzeli onu jugoslavensku ili hrvatsku, udžbenike povijesti Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije mogli bismo definirati i kao stanovito mjesto pamćenja. U tom smislu, udžbenik povijesti preobražava se iz funkcionalne namjene u pravo malo poprište politika pamćenja koje diktira ne samo selekciju, nego i način prikaza događaja i povijesnih ličnosti u maniri koja odgovara sadašnjosti.

Pristupajući nadalje udžbeniku povijesti kao mjestu pamćenja, pretpostavila sam kako se u njemu zastupljene politike pamćenja u izvjesnoj mjeri ogledaju i na prikazu povijesnih ličnosti i kolektiva. Možemo li istu tendenciju uočiti i u udžbenicima povijesti Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske? Već u njihovim nastavnim programima povijesti bilo je uočljivo kako se u svakome od njih stanovita pozornost daje pomno odabranim povijesnim ličnostima i skupinama. Pritom, nastavni program iz perioda

Kraljevine Jugoslavije izričito upućuje kako se u povijesti treba poučavati podjednako o hvalevrijednim djelima „apostola narodnog jedinstva“, kao i „zlonamjernom radu narodnih neprijatelja“. Prema tome, uputivši se u proučavanje prikaza povijesnih osoba udžbenicima povijesti iz vremena dvaju navedenih režima, analizu sam pomno usmjerila na traganje za nositeljima iznimnih ili čak herojskih epiteta, kao i nositeljima karakternih mana i ponekad posve antiherojskih ličnosti koje je autor podvrgnuo kritici.

Traganje za povijesnim (anti)herojima u udžbenicima Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije razotkrilo je čitavu lepezu heroja, ili u najmanju ruku od autora velikodušno pohvaljenim i epitetima nadarenim pojedincima i skupinama, koji su svojim djelovanjem zadužili jugoslavensku povijest i povezivanje Južnih Slavena u prošlosti. Među pozitivno prikazanim povijesnim pojedincima na čije su pamćenje posebice upućivali autori jugoslavenskih udžbenika, u najranijoj povijesti ističu se knez Ljudevit Posavski i Tvrtko I., a u modernoj i suvremenoj povijesti posebno je priznanje odano Ljudevitu Gaju, banu Josipu Jelačiću i Petru I. Karađorđeviću. Što se tiče prikazivanja skupina, udžbenici Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije u tom smislu kontrastiraju dvije skupine. Prvu čine Južni Slaveni, koje autori na pozamašnom broju mjesta unutar svih udžbenika nadaruju epitetima hrabrosti, požrtvovnosti, otpornošću i strastvenošću. Nemali je broj primjera u kojima se Južne Slavene u isto vrijeme dočarava i kao žrtve raznih, prema nastavnom programu povijesti iz 1936. široko shvaćenih, „narodnih neprijatelja“. Upravo potonji čine skupinu koja se kontrastira u odnosu na junačke Slavene: od gramzivih Mlečana, preko licemjernih Mađara do nemilosrdne Austrije.

U udžbenicima povijesti Nezavisne Države Hrvatske, kao posebnog divljenja vrijedni ističu se povijesni pojedinci i skupine koji su, iz perspektive ustaške politike pamćenja svojim djelovanjem doprinijeli ustanovljavanju ili daljnjem potvrđivanju hrvatskog državnog prava. Tako je prema autorima ustaških udžbenika kao osobite heroje trebalo upamtiti praktički sve hrvatske narodne vladare, naročito one koji su održavali postojanije veze s katoličkim Zapadom, a manje s Bizantom. U periodu kada hrvatske zemlje nisu imale znakove državne samostalnosti pa tako ni osobu vladara, udžbenici kao hrvatske državnike (ili barem narodne vođe) herojizirali su Ljudevita Posavskog, Tvrtka I., Pavla Bribirskog, Krstu Frankopana itd. Istaknuta sličnost koju udžbenici NDH dijele s onima iz doba Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije jest istovremeno heroiziranje, kao i u nekoj mjeri sažaljenje prema junaštvu odnosno žrtvi hrvatskog naroda, uz pokude na račun nemilosrdnih stranih suverena. Osim posljednjih, skupine kojima su u udžbenicima NDH dodijeljene uloge ultimativnih

antiherojskih osobina bili su Židovi i Srbi. Negativno su od pojedinaca prikazani, k tome, i Ljudevit Gaj za kojeg autori udžbenika nisu pronašli odgovarajući način da ga uklope u hrvatski državotvorni narativ koji negira ikakvu sličnost sa Srbima i Slovencima. U sadržajima suvremene povijesti, naširoko su hvaljeni i kao pravi heroji dočarani Ante Starčević, Eugen Kvaternik i Ante Pavelić, a ovome nizu interpoliran je i Stjepan Radić kao hrvatski političar koji je, tobože, predvodio program nezavisne hrvatske države u međuratnoj Jugoslaviji.

Proučavajući rezultate analize prikaza (anti)heroja zasebno u udžbenicima povijesti Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije, te zasebno u udžbenicima povijesti Nezavisne Države Hrvatske, dolazim do odgovora na istraživačko pitanje o kriteriju njihova odabira. U slučaju udžbenika Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije, razvidno je kako se pretpostavljene iznimne povijesne ličnosti bira na temelju njihova doprinosa jugoslavenskom „narodnom jedinstvu“ – bilo zalaganjem, bilo stvaranjem države južnoslavenskog karaktera. Kriterij odabira negativno opisanih, antiherojski dočaranih povijesnih osoba i skupina bio je pak temeljem toga koliko su to isto jugoslavensko „narodno jedinstvo“ narušavali. S druge strane, u udžbenicima povijesti NDH posebno se veličaju pojedinci, a hrvatski narod kao skupina, koji su svojim doprinosom izvojevali ili branili hrvatsko državno pravo kroz vijekove, a negativno portretiraju oni koji su hrvatsko državno pravo na neki način osporili ili ugrozili. Difamacija Židova interpolirana je i bazirana je u potpunosti na primjeni rasnih zakona.

Ovakav princip odabira manje ili više znamenitih povijesnih ličnosti te (anti)heroja iz nacionalnih povijesti, kakav vidimo unutar udžbenika povijesti Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske, otkriva ne samo specifičnosti već i sličnosti u politikama pamćenja dvaju političkih sustava. Specifičnosti proizlaze već iz samog odabira osoba i skupina koje će stajati na postolju jugoslavenskog odnosno ustaškog heroja, ovisno o prirodi njihovog utjecaja na jugoslavensko narodno jedinstvo odnosno hrvatsko državno pravo. Sličnost među dvjema, sadržajno i simbolički suprotstavljenim politikama pamćenja možemo tražiti u obliku njihova djelovanja: svaka je „branila“ onakav povijesni kontinuitet tj. specifičan slijed povijesnih događaja i djelovanja povijesnih (anti)heroja koji je u suvremenosti rezultirao upravo Kraljevinom Jugoslavijom/Nezavisnom Državom Hrvatskom.

9. Bibliografija

9.1. Izvori

1. Barada, Miho, Lovro Katić i Jaroslav Šidak. *Hrvatska poviest za VIII. razred srednjih škola*. Sv.1. Zagreb: Izdanje Nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare, 1943.
2. Jakić, Živko. *Poviest hrvatskog naroda sa svjetskom poviešču za IV. razred srednjih škola*. Sv 1-2. Zagreb: Izdanje Nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare, 1943.
3. Lukas, Filip, ur., *Naša domovina*, Sv.2, Zagreb: Glavni Ustaški Stan, 1943.
4. Jakić, Živko. *Povijest Jugoslavije s općom historijom za IV. razred srednjih i njima sličnih škola*. Sv 1-2. Zagreb: Komisionalna naklada Narodne knjižnice, 1935.
5. Jakić, Živko. *Povijest Srba, Hrvata i Slovenaca s obzirom na opću historiju za srednje i njima slične škole: Dio II. od kraja XV. stoljeća do naših dana*. Zagreb: Tipografija d.d., 1929.
6. Jakić, Živko. *Povijest Srba, Hrvata i Slovenaca: Dio I. od najstarijih vremena do kraja XV. Stoljeća*. Zagreb: Naklada Narodne knjižnice, 1926.
7. Jakić, Živko. *Povijest srednjega vijeka za VI. razred srednjih škola*, 2.izd. Zagreb: Izdanje Nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare, 1942.
8. Jakić, Živko. *Povijest za III. razred građanskih škola*. Zagreb: Naklada Narodne knjižnice, 1940.
9. *Nastavna osnova za obće pučke škole, seoske i gradske produžne pučke škole*. Zagreb: Ministarstvo narodne prosvjete, 1943.
10. *Nastavni plan i program za I, II, III i IV razred osnovnih škola u Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Državne štamparije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. 1926.
11. *Programi i methodska uputstva za rad u srednjim školama*. Beograd: Državne štamparije Kraljevine Jugoslavije, 1936.
12. Srkulj, Stjepan. *Historija srednjega vijeka za III. razred realnih i klasičnih gimnazija i realka*. Zagreb: Tisak i naklada St. Kugli, 1933.
13. Srkulj, Stjepan. *Hrvatska poviest za VIII. razred srednjih škola*. Sv.2. Zagreb: Izdanje Nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare, 1944.
14. Srkulj, Stjepan. *Povijest Srba, Hrvata i Slovenaca za niže razrede srednjih škola*. Zagreb: St. Kugli, 1924.
15. Srkulj, Stjepan. *Povijest, Hrvata, Srba i Slovenaca*. Sv.1. Zagreb: St. Kugli, 1921.

9.2. Literatura

1. Brkljačić Maja i Sandra Prlenda, ur. *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing – tehnička knjiga, 2006.
2. Brunk, Samuel i Ben Fallaw, ur. *Heroes & Hero Cults in Latin America*. Austin: University of Texas Press, 2006.
3. Carlyle, Thomas. *O herojima obožavanju heroja i herojskom u povijesti*. Prevela Mirjana Paić Jurinić. Zagreb: Politička kultura, 2004.
4. Džaja, M. Srećko. *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991): s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Zagreb – Sarajevo: Svjetlo riječi, 2004.
5. Franković, Dragutin, ur. *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Zagreb: pedagoško – književni zbor, 1958.
6. Grgurinović, Anja. „Kolektivno sjećanje i politika pamćenja – razgovor s Branimirom Jankovićem“. MAZ, <http://www.maz.hr/2018/01/02/kolektivno-sjecanje-politika-pamcenja-razgovor-s-branimirom-jankovicem/> (pristup 16. kolovoza 2022.)
7. Hobsbawm, Eric i Terence Ranger, ur. *Izmišljanje tradicije*. Prevele Slobodanka Glišić i Mladena Prelić. Beograd: Biblioteka XX. Vek, 2011.
8. Hook, Sidney. *The hero in history: a study in limitation and possibility*. Boston: Beacon Press, 1955.
9. Janjatović, Bosiljka. „Karađorđevićevska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS.“ *Časopis za suvremenu povijest* 27 (1995), 55-76.
10. Klaus, Simona. „Heroes in Virtual Space.“ *Studia ethnologica Croatica* 22 (2010): 361-391.
11. Krušelj, Valentina. „Prikaz zrinsko-frankopanske urote u hrvatskim udžbenicima povijesti od 1918. do danas.“ Diplomski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2000.
12. Leček, Suzana, Tihana Petrović Leš. *Znanost i svjetonazor: etnologija i prosvjetna politika Banovine Hrvatske 1939.-1941*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.
13. Matković, Hrvoje. *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1994.
14. Miljković, Dubravka. „Iz povijesti osnovne škole u hrvatskoj u razdoblju od 1918. do 1941.“ *Odgojne znanosti* 9 (2007), 135-150.
15. Munjiza, Emerik. *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije*. Osijek: Hrvatski pedagoško – književni zbor ogranak Slavonski Brod, 2009.

16. Petrungraro, Stefano. „Novorođena država u potrazi za poviješću (i povjesničarima).“ U: Desničini susreti, ur. Drago Roksandić, Magdalena Najbar Agičić i Ivana Cvijović Javorina, 122-139. Zagreb: FF press, 2011.
17. Petrungraro, Stefano. *Pisati povijesti iznova: hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine*. Zagreb: Srednja Europa, 2009.
18. Potkonjak, Sanja. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: FF press: Hrvatsko etnološko društvo, 2014.
19. Sladeček, Michal, Jelena Vasiljević i Tamara Petrović. *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.
20. Uglešić, Sanda. „Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji iz godine 1929.“ *Zadarska revija* 3-4 (2005): 131-140.
21. Žalac, Tomo. *Škola u ratu i revoluciji: školstvo i prosvjeta u Hrvatskoj 1941.-1945*. Zagreb: Školska knjiga, 1988.
22. Koren, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960) : Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.
23. Goldstein, Ivo. *Hrvatska : 1918.-2008*. Zagreb: Europapress holding: Novi Liber, 2008.

Koncept herojstva u udžbenicima povijesti Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske

Sažetak:

Ovaj diplomski rad proučava način na koji se prikazuju povijesne ličnosti i skupine unutar hrvatskih udžbenika povijesti Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske. Središnja analiza u radu usmjerena je na iščitavanje pozitivnih odnosno negativnih konotacija koje prate udžbeničke opise povijesnih ličnosti i skupina, kao i utvrđivanje kojima od njih su autori udžbenika pripisali i stanoviti herojski odnosno antiherojski status. Cilj rada jest ustanoviti i dokazati da su (anti)heroji, ali i svi ostali prikazi povijesnih pojedinaca i skupina, uistinu refleksija specifičnih politika pamćenja koje se provodilo u Kraljevini Jugoslaviji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, dok je udžbenik povijesti još jedno mjesto pamćenja u kojemu se stvaraju značenja vezana uz prošlost.

Ključne riječi: *udžbenici povijesti, heroji, Kraljevina Jugoslavija, Nezavisna Država Hrvatska, politika pamćenja*

Concept of heroism in history books of Kingdom of Yugoslavia and Independent State of Croatia

Abstract:

This graduate work examines the way in which historical figures and groups within Croatian textbooks of the history of the Kingdom of Yugoslavia and the independent State of Croatia are portrayed. The central analysis in the paper is aimed at reading positive or negative connotations accompanying textbooks descriptions of historical figures and groups, as well as determining to which historical figures and groups textbook authors attributed a certain heroic or antiheroic characteristics. The aim of this paper is to establish and prove that (anti) heroes, as well as all other portrays of historical individuals and groups, are merely a reflection of specific memory policies carried out in the Kingdom of Yugoslavia and the Independent state of Croatia, while history textbook is another place of memory in which meanings related to the past are created.

Key words: *history textbooks, heroes, Kingdom of Yugoslavia and the independent State of Croatia, memory policy*